

МАИЛ ДЭМИРЛИ

**Шаирин
эдәби
көрүшләри**

Д 44

МАИЛ ДӘМИРЛИ

**ШАИРИН ӘДӘБИ
КӨРҮШЛӘРИ**

Маил Дәмирли

№ 44 - 216169

Бакы — 2000

Редактору
Шамил Салманов
филолокија елиплери доктору

Д 48

Дамирли М.
Шаирин әдәби көрүшләри.

Бәди публисистика.
Өн сөзүн муәл. Вә ред. Ш. Салмановдур.
Азәрбајжан дилиндә. Б. «Тәфәккүр» нәшр. 2000 116 сәһ.

Китаб халг шаири Бәхтијар Ваһабзадәнин јарадычылыгындан
бәһс едир.

4702060104-005

Д

099-2000

Аз2

© Мүәллиф вә өн сөз. Тәфәккүр 2000

ӨЖ СӨЗ

Өз халгынын әдәбијјатында, бәдиш фикриндә муһум јер
тутан һәр бир сәнәткар ејни заманда бу әдәбијјатын нәзәри
дәркиндә дә, онун идеја көрүшләринин тәшәккүлүндә дә
мүстәсна мөвгеләрдән бирини тутур. Бу да, әлбәттә,
тәсадүфи дејилдир. Чунки јарадычылығы милли әдәбијјат-
да, милли бәдиш фикридә јени мәрһәлә вә һадисә олан јазычы-
нын, шаирин өз мәхсуси көрүшләр аләми – бәдиш, естетик,
фәлсәфи, социал-ичтимаи көрүшләр аләми дә олур. Сәнәт-
кар бә'зән ачыг-ајдын, бә'зән исә өзү дә һисс етмәдән, ин-
туитив олараз бу көрүшләрдән чыхыш едир, әсәрләриндә
һәјат вә чәмијјәт тәзаһурләрини бу көрүшләрлә изаһ едир.
Үзгиги сәнәткары һеч вахт бәдиш көрүшләрсиз, сәнәтә вә
онун вәзифәләринә мунасибәтсиз, бир гәдәр дә кениш десәк,
сәнәт һаггында фәлсәфәсиз тәсәввур етмәк мүмкүн дејил-
дир. Хүсусилә индики заманда, баша чатмагда олан XX
әсрдә бу чәһәт муасир јазычыларын јарадычылығында өзүнү
чох ајдын шәкилдә көстәрир. Әсрин мурәккәб, чидди бәшәри
проблемләринин һәлли, дәрки гаршысында дајанан сәнәт-
карлар истәр-истәмәз өз сәнәтләри, јарадычылыглары ба-
рәдә дә дүшүнмәли олмушлар. Сәнәтин вәзифәләринә јени
мунасибәти инадла ахтармыш вә бәдиш практикада ону
тәсдигләмишләр. Беләликлә, бәдиш әсәрләриндә дунјанын
бәдиш моделини јарадан бу чүр сәнәткарлар бәдиш әдәбијјат,
сәнәт һаггында дүшүнмәклә, сәнәтин фәлсәфи мәсәләләри-

ни изаһ етмәклә ярадычылығын нәзәријәсини дә, онун нәзәри системини дә ярадыр, јахуҙ бу нәзәријәни инкишаф етдирир, јениләшдирир, бунула да бәдиш тәрәғғиш тә'мин етмиш олурлар. Мүасир Азәрбајчан әдәбијатында, әдәби просесиндә дә белә сәнәткарлар вардыр вә чох әләмәтдардыр ки, бу чүр сәнәткарлар, јазычылар барәдә дүшүнәндә илк јада дүшән шәхсијәтләрдән бири халғ шаири Бәхтијар Ваһабзадә олур. Тәғдим олунан китаб да Б.Ваһабзадә ярадычылығынын индијә гәдәр хусуси шәкилдә, лајигинчә өјрәнилмәмиш бир саһәсинә вә хусусијәтинә – шаирин әдәби-тәнғиди фәалијәтинә вә көрушләринә һәср олунмушдур.

Конкрет олараг китабын проблематикасыны изаһ етмәздән әввәл онун мүәллифи һағғында бир нечә сөз демәк истәрдик. М.Дәмирли ихтисасча журналистдир. Бақы Дәвләт Университетинин журналистика факултәсини битирмишдир. Узун муддәт республика мәтбуатында ишләмишдир. Халғымыз милли мүстәғиллијини әләв, едәндән сонра исә, о, демократик мәтбуатын тәшәккүлүндә, гуручулуғ просесиндә фәал иштирак едәрәк әсасы һәлә 1915-чи илдә М.Ә.Рәсулзадә тәрәфиндән гојулан "Ачығ сөз" гәзетинин нәшрини бәрпа етмиш, гәзетин јенидән нәшринин давам етмәсинә бөјүк гувәә илә чалышмышдыр. Мәһз бунун нәтичәсиндә "Ачығ сөз" инди республикада чыхан јахшы гәзетләриндән бири олараг охучуларын һөрмәтини газанмышдыр. Журналистик фәалијәти илә јанашы М.Дәмирли елми-тәшкилати вә тәһсил саһәсиндә дә вар гувәәси илә

ишләјир, өзүнү бачарығлы педагог кими көстәрир. О, Елм-Тәһсил Мәркәзи "Тәфәккур" Университетинин президентидир.

Бу чохчәһәтли фәалијәтлә јанашы М.Дәмирли тәнғидчи вә әдәбијатшунас кими дә таныныр. О, бир чох мәғаләләрин, хусуси илә аловду шаиримиз Хәлил Рзанын поезијасы һағғында тәдғигатын мүәллифидир. Мән, хусусилә М.Дәмирлинин бу әсәри барәдә бир нечә сөз демәк истәјирәм.

Х.Рза мүасир Азәрбајчан поезијасынын парлаг ярадычылығы фәрдијәти илә сечилән ярадычылардан бири олмушдур. О, һәлә әллингч илләрдә ярадычылығыа баилајараг поетик фәалијәтинин гырх или әзиндә гүдрәтли бир истиглал шаири кими, азадлығ трибуну кими јүксәлмишдир. Гајнар ярадычылығынын әсас мәрһәләләриндә совет поезијасынын мөвзу вә принципләринә әсәрләриндә кениш јер версә дә, демәлијик ки, һәлә бу дөврләрә аид әсәрләриндә о, парлаг вә гүдрәтли бир лирика шаири кими диггәти чәлб едирди. Әсәрләриндә чидди вә зәрури мәтләбләрдән сөз ачан сәнәткар олараг дәрин һөрмәт газанмышды. М.Дәмирлинин дә монографијасынын елми дәјәри, мәнчә, Х.Рзаны мәһз белә бир шаир кими һәртәрәфли дәриндән тәғдим едә билмәсиндәдир. "Х.Рза Улутүркүн поезијасы" монографијасынын (1996) бир мәзијәти дә - бурада Х.Рза поезијасынын бүтүн әсас мәрһәләләринин диггәт вә гајғы илә нәзәрдән кечирилмәси вә тәһлил олунмасындадыр. Вә о да чох әләмәтдар чәһәтдир ки, бүтүн мәрһәләләрин тәһлили кедишиндә мүәллиф

әсас чәһәти – Хәлил Рзаны истиглал поэзијасына кәтирән, милли мустәгиллијимизин аловду нәғмәкарына чевирән заман вә поэтика амилләрини гәтијјән јаддан чыхармыр, әксинә, бу амилләрин көстәрилмәсини монографијанын әсас хәттинә, әсас тәдгигат нафосуна чевирмәјә чалышыр. М.Дәмирлинин тәһлилләриндә Х.Рза сон дәрәчә зәнкиң, шығлы, емоционал чәһәтдән парлаг, темпераментли, бунунла јанашы һәм дә интеллектуал, мутәфәккиранә бир мә'нәви аләмә малик шаир кими, шәхсијјәт кими ғарышмызда чанланыр вә бу чәһәтдән мән монографијада Х.Рза поэзијасынын лирик гәһрәман проблеминә хусуси вә кениш јер верилмәсини тәгдир едирәм. Х.Рзанын лирик гәһрәманы монографијада чох дүзкүн, дүрүст, башылыча инсани вә вәтән-дашлыг чизкиләри илә сәчијјәләндирилмишидир. Доғрудур, Х.Рзанын поэзијасына, һәтта лирикасына дахили бир кејфијјәт олараз вус'әтли бир фикир, епиклиқ дә хас иди. Лакин буна бахмајараз Х.Рза, һәр шөјдән өввәл, өзүнәмәхсус лирик иди, еһтираслы вә гүдрәтли бир поетик "мән"ә малик шаир иди вә буна көрә дә поэзијасынын (һәтта поемаларынын да) әсас гәһрәманыны, әсас шәхсијјәтини шаирин лирик гәһрәманы тәшкил едирди. Мәһз бу тәрәфләринә вә мәзијјәтләринә көрә дә М.Дәмирлинин әсәрини Х.Рза поэзијасына һәср едилмиш илк елми монографија кими дөјәрләндримәк олар вә лазымдыр. Сәчијјәвидир ки, бу сон илләрдә дәрч олунмуш мәғаләләриндә М.Дәмирлинин милли истиғлалымызын башга бир гүдрәтли нәғмәкарынын – Бәхтијар Ваһабзәдәнин јарадычылығына мурачиәт етидијини, шаирин чох-

чәһәтли јарадычылығынын проблемләрини өјрәнмәк истәдијини көрүрүк. Зәңнишмизчә, бу да онун тәдгигатларынын чох мүнһүм тәрәфидир. Х.Рзадан фәрғли олараз мә'лумдур ки, Б.Ваһабзәдә һаггында хејли јазылымишдыр, китаблар вә тәдгигатлар чыхмышдыр вә бүтүн бу әсәрләрдә шаирин мурасир әдәбијјатымыз, мурасир поэзијамыз үчүн ичтимәи вә бәдһи әһәмијјәти ачылыб көстәрилмишидир. Лакин ејни заманда е'тираф етмәлијүк ки, шаир кими, јазычы вә драматург кими Б.Ваһабзәдә мүүјјән дәрәчәдә өјрәнилмишсә дә, һаггында бир сыри китаблар вә монографијалар јазылса да, чох тәәссуфлә гејд етмәлијүк ки, бу сөзү биз онун әдәби көрүшләри вә тәдгигатчылыг фәалијјәти барәдә дејә билмәрик. Ёлбуки, Б.Ваһабзәдә һәлә илк шаирлиқ фәалијјәти илләриндә бу саһәдә дә чох чидди вә сәмәрәли фәалијјәт көстәрмиш, мүнтәзәм олараз әдәбијјат, әдәби просес барәдә јазмыш, гәләминдән бир чох тәдгигатлар чыхмышдыр. Башга сөзлә, Б.Ваһабзәдәни биз там мә'насында тәнғидлә, әдәбијјатунасылыгла профессионал сәвијјәдә мәшғул олан чох надир сәнәткарларымыздан һесаб едә биләрик вә етмәлијүк. О, һәлә јарадычылығынын илк дөврләриндән бөјүк шаиримиз С.Вурғунун поэзијасыны, сәнәтини өјрәнмәјә, тәдгиг етмәјә чидди һәвәс көстәрмиш, бу саһәдә ардычыл олараз чалышмышдыр. XX әср Азәрбајҗан поэзијасынын бу бөјүк классики һаггында фундаментал монографијалар јазмышдыр. Б.Ваһабзәдә намизәдлик вә докторлуғ диссертацијаларыны С.Вурғунун јарадычылығына, бу јарадычылығын актуал нәзәри вә методолоғи мәсәләләри-

нә һәср етмишидир. Бундан әләвә Б.Ваһабзадә бүтүн әдәби фәалијјәти әрзиндә классик вә муасир әдәбијјатымыз һаггында, классикләр вә муасирләр һаггында јазмышдыр, мәгаләләриндә әдәбијјатын, чалы әдәби просесин мәсәләләринә, мејлләринә вә фәал сәнәткар мунасибәтини, бахышыны ифадә етмишидир. Өзү дә Б.Ваһабзадә бу иши ади, сырави пешәкар тәнғидчи вә әдәбијјатшунас кими јох, бир сәнәткар кими, јә'ни дахили, мә'нәви бир зәрурәт һисс едәрәк, әдәбијјат һаггында, бәдиш сөз һаггында, заман вә чәмийјәт һајатында сөзүн ролу вә мөвгәји барәдә, сөзүн дәјәри вә мәс'улијјәти барәдә данышмышдыр. Сәнәтин, јарадычылығын һәјәчанлары илә јашајараг фикир сөјләмишидир. Мәһз бу сонунчу хусусијјәтинә көрә дә Б.Ваһабзадәнин тәнғидиши, әдәбијјатшунаслығыны даһа чох јазычы тәнғиди, јазычы тәдғигаты кими сәвҗиләндирмәк даһа доғру олар ки, Машл Дәмирли дә өз китабында мәһз бу јол илә кетмишидир, шаирин көрүшләриндә, тәдғигатларында, тәнғиди мәгаләләриндә, һәр шәјдән әввәл, шаирин һәјәчанларыны, сәнәткар фикрини ачыб кәстәрмәјә чалышмышдыр.

Китабла таныш оларкән диггәтли охучу дәрһал һисс едәкәкдир ки, Б.Ваһабзадә үчүн әдәбијјат, поезија, јахуд һәр һансы әсәр, јазычы барәдә данышмаз, әсәри, јахуд јазычыны тәдғиг етмәк, изаһ етмәк әслиндә һәр шәјдән әввәл, јарадычылығын маһијјәтини, јарадычылығын мәғзини, һәгигәтини дәркетмә чәһди вә шөвғүдүр, сәнәти өзү үчүн ачмаз, кәшф етмәк, даһа кениш мә'нада исә, сәнәт вәситәси илә инсаны, дүнијаны дәрк етмәк еһтирасыдыр. Бунула да муәллишф оху-

чуја белә фикир ашылајыр ки, Б.Ваһабзадәнин тәнғидлә, әдәбијјатшунаслыгла узун илләр мәшғул олмасы садәчә әдәбијјатшунаслыг вәзифәси илә бағлы бир фәалијјәт дејилдир: бу да бир нөв јарадычылыгдыр, башға сөзлә, јарадычылығы дикәр бир формада давам етдирмәк фәалијјәтидир. Әлбәттә, өз бәдиш әсәрләрини јазмагла да шаир буна наил ола биләрди. Нечә ки, Б.Ваһабзадәнин бир чох ше'рләри вардыр ки, онларда шаир биләваситә ону дүшүндүрән, һәјәчанландыран сәнәт мәсәләләринә тохунмушдур. Лакин буна бахмајараг шаир ејни заманда өз тәдғигатларыны јазмышдыр, поезија барәдә, сәнәтин дикәр һадисәләри вә нөвләри барәдә сөз ачмышдыр. Чүнки артыг дедијимиз кими, Б.Ваһабзадә чох көзәл билир ки, тәдғигат, тәнғид, тәһлил, бу сөзүн кениш вә һәгиги мә'насында, садәчә фикир, мулаһизә ирәли сүрмәк дејил, әдәбијјаты, поезијаны, јахуд һәр һансы әсәри, әдәби һадисәни өзү үчүн ачмагдыр, кәшф етмәкдир. Мәсәлән, биз билирик ки, С.Вурғунун јарадычылығыны тәдғиг етмәк үчүн Б.Ваһабзадә бу ишә өмрүнүн бир чох илләрини сәрф етмишидир. Шаирин бу чәһди архасында нә дајаныр? Садәчә С.Вурғун әсәрләрини хронологија илә изаһ вә дәјәрләндирмәк чәһдими? Јарадычылығынын мәрһәләләрини садәчә тәсвиш етмәкми? Әлбәттә, јох! Бунун архасында, һәр шәјдән әввәл, бөјүк сәнәтин, бөјүк јашары поезијанын сирләрини, дәрин, кәзәкөрүмәз гатларыны өјрәнмәк, јенидән кәшф етмәк еһтирасы дајаныр вә мәһз бу еһтирас, муәллифин фикринчә, онун ән јахшы тәдғигатларынын, о чүмләдән С.Вурғуна һәср олунмуш тәдғигатларынын дәјәрли тәрәфини тәшкил едир.

Б. Вахабзадеһин әдәбијјат, поезија һагғында көрүшләринин мөвзу, мәтләб вә проблем даирәси, миғјасы кениш вә әһәтәлидир. Тәбии ки, классик поезија онун бәшәри вә фәлсәфи дәјәрләри, мә'нәви дунјасы бу көрүшләрдә башлыча бир чәһәтдир, ән әсас мөвзудур. Шаир, демәк олар ки, Низамидән тутмуш үзү бәри бүтүн нәһәнк классикләримиз һагғында јазмышдыр; өзү дә мәһәббәт вә һејрәт һиссилә. Ләкин о да фактдыр ки, милли классик поезијанын зирвәләри силсиләсиндә Фүзули поезија дунјасынын хусуси вә ајрыча јери вардыр. Фүзули сәнәти, Фүзули мәһәббәти, Фүзули һәсрәти Б.Вахабзадеһин поезија танрысыдыр, поезија идеалыдыр! Һејрәт еј бүт! – бу, Вахабзадеһин тәһлилиндә, фикир инчәләмәләриндә Фүзули поезијасынын тәкчә һејрәтли бир анынын образы дејилдир; һәм дә XX әср шаиринин Фүзули поезија зирвәси гаршысында һејрәтидир. М.Дәмирлинин тәһлилиндән чыхан башлыча фикир вә нәтичә дә будур. Б.Вахабзаде Сабирин дә, Һадинин дә беләчә, лајизинчә гүјмәтләндирир, онларын поезија ән'әнәләрини мүйјәкләндирир.

Мүасир поезија да Б.Вахабзаде әдәби дүшүнчәләринин даими предмети вә мөвзусудур. Поезијанын јоллары, мејлләри, мәктәбләри һеч вахт Б.Вахабзадеһин диғгәтиндән јайынымыр, әксинә, шаир бунлары диғгәтлә изләјир, онлара мүнәсибәтини билдирир. Бә'зән исә бу мејлләрлә, мәктәбләрлә мубаһисә дә едир ки, бу да бизчә, шаирин китабда хусуси вә ајрыча шәкилдә өјрәнилән поезија көрүшләринин дәјәрли бир тәрәфидир. Мәсәлән, мүасир поезијадан бәһс едәркән Б.Вахабзаде чағдаш поетик просе-

син Рәсул Рза һадисәсинә гәтијјән биканә галмыр, әксинә, бу шаирин симасында поезијанын перспективли ахтарышларыны вә көшфләрини көрүб дәјәрләндирир. Р.Рза илә јанашы о, башга шаирләрдән дә, мәсәлән, дејәк ки, Х.Рзадан да, бу шаирин мәнсуб олдуғу нәслин диқәр нүмајәндәләриндән дә, һәтта ән кәңч нәсил шаирләриндән дә данышыр. Јалғыз поезијаданмы? Әлбәттә, јох! Б.Вахабзаде әдәбијјатын диқәр саһәләриндән, жәһирларындан да данышыр ки, бунлар да, мәсәлән, мүнәлифә шаирин нәсрә бахышларындан ајрыча сөз ачмасына имкан јаратмышдыр.

Б.Вахабзадеһин тәңгиди, сәнәт вә поезија көрүшләри һәјатла, заманла, әсрин социал вә сүјәси еһтираслары илә үзви шәкилдә бағлыдыр, һәмәһәнкдир вә мәһз буна көрә дә публисистика онун тәңгидинин хусуси вә ајрымлаз бир саһәсидир, һәтта биз дејәрдиқ ки, жәһирдыр, формасыдыр. Хусуси илә шаирин сон илләр – милли фәциәләр, иткиләр вә бунула јанашы һәм дә уғурлар, нашилјәтләр дөврү публисистикасы өз проблематикасы, тәфәккүрү, предмети е'тибарилә сон дәрәчә кәскин вә дүшүндүрүчүдүр. М.Дәмирли шаирин бу илләрин публисистикасыны топлајыб ајрыча бир китаб һалында – "Заман вә мән" китабыны (1999) охучулара бәхш етмишдиқ ки, биз буну да чоқ нәчиб бир иш кими дәјәрләндиририқ. Публисистика – Б.Вахабзаде сәнәтиндә күчлү бир кејфијјәти тәшиқ едир; бизчә, публисистика онун лирикасынын да әсас үнсүрүдүр вә мәһз буна көрә дә публисистика бу дәрәчәдә шаирин поезијасына јахындыр. М.Дәмирли дүзкүн олараз китабыны шаирин публисистика-

сы һаггында чох маразлы вә мәзмунлу бир җазы илә баша чатдырыр.

Беләликлә, тәгдим едилән китаб һаггында демәк истадиҗим бир нечә сөз әсасән бунлардан ибарәтдир. Дедик-ләримә буну да әлава етмәк истаҗирәм ки, "Шаирин әдәби көрүшлэри" китабы муәллифин охучу илә җени бир көрүшүдүр. Мән инанырам ки, Бәхтиҗар Ваһабзаде сәнәтинин тәләбкар пәрәстишкарлары үчүн о, маразлы олачагдыр.

Шамил САЛМАНОВ,
филолоҗия елмлэри доктору

ШАИРИН ПОЕЗИЈА КӨРҮШЛЭРИ

Мүасир әдәбиҗатымызын көркәмли шәхсиҗәтлэриндән олан Б.Ваһабзаденин җарадычылығы чохшахәли вә чохчәһәтли, идеја-мәзмун вә жанр-форма чәһәтдән зән-кин бир сәнәт аләмидир. Лакин бу, шаирин җарадычылығынын јекәнә хүсусиҗәти дејилдир. Онун башга бир хүсусиҗәти де җарадычылығынын дәрин дүшүнчә, сәнәт фәлсәфәсинә малик олмасындан ибарәтдир. Б.Ваһабзаденин поезијасы садәчә, көзәл вә тәсирли ше'рләр аләми дејилдир; бу әсәрләр һәм дә өзүндә поезија фәлсәфәсини әкс етдирир, поетик сәнәт һаггында принцип-ләр вә көрүшләр системини ифадә едир. Чагдаш әдәбиҗатшүнаслыгда Б.Ваһабзаде, адәтән, мүтәфәккир шаир кими характеризә олунар вә бу һалда ән чох ше'рлэринин, бүтөвлүкдә исә поезија фәлсәфәсинин дүшүнчәләр, һәјат вә инсан барәдә фәлсәфи гәнаәтләр, үмумиләшдирмәләр ифадә етмәси нәзәрдә тутулур. Бу, әлбәттә, тамамилә дүзкүн бир мунасибәтдир. Амма Б.Ваһабзаде, поезијасынын јалныз бу чәһәтинә көрә мүтәфәккир шаир кими дүшүнүлә билмәз. Б.Ваһабзаде җарадычылығынын башга бир муһүм чәһәти дә вар ки, бу да ону мүтәфәккир шаир һесаб етмәк үчүн чох вачибдир. Бу амил Б.Ваһабзаденин җарадычылығы башладыгы илк

дөврлөрдөн етибаран, һәм дә онун бәдии әдәбијат барәдә мәгаләләрлә чыхыш етмәси, әдәбијатын, поезијанын тәһлили вә тәдгиги илә дә ардычыл мәшғул олмасы, башга сөзлә, тәнгид вә әдәбијатшүнаслыг саһәләриндә пешәкарлыг сәвијәсиндә чохчәһәтли әдәби фәалијәти илә бағлыдыр. Буна көрә дә биз шаирин поезијасындан данышдығымыз сәвијәдә һәм дә онун јарадычылыга мүнасибәтләриндән, сәнәт көрүшләриндән дә сөз ачмалыыг.

Б.Ваһабзадәнин совет дәврү јарадычылыгы барәдә чох јазылмышдыр, онун јарадычылыгы монографик планда тәдгиг олунмушдыр. Белә ки, "Поезијанын камиллији" (Ј.Гарајев, Ш.Салманов) кими бир монографијаны гејд едә биләрик ки, бу әсәрдә шаирин кестәрдијимиз дәвр јарадычылыгы һәртәрәфли шәкилдә нәзәрдән кечирилиб тәһлил вә тәдгиг едилмишдыр. Лакин, һәтта белә бир әһәмијәтли монографијада белә Б.Ваһабзадәнин әдәби-тәнгиди көрүшләри хүсуси шәкилдә тәдгигата чәлб едилмәмишдыр. Һалбуки, әдәби тәнгид, әдәбијатшүнаслыг, әдәбијат тарихи мәсәләләри Б.Ваһабзадәнин елми фәалијәтиндә өтәри јер тутмур, бу әдәби саһәләр онун јарадычылығынын әсас тәркиб һиссәләридир. Бу саһәләри тәһлил етмәдән Б.Ваһабзадәнин јарадычылығыны там кенишлији илә ишыгландырмаг мүмкүн дејил.

Гејд едилдији кими, Б.Ваһабзадә тәнгидлә, әдәбијатшүнаслыгла һәрдәнбир, өтәри шәкилдә јох, ардычыл вә

фасиләсиз, сәнәт, әдәбијат мәсәләләри барәдә дахили бир јарадычылыг зәрурәти дүјараг мәшғул олмушдыр. Лакин белә бир чәһәт дә гејд олунмалыдыр ки, шаир мә'лум әдәби-тәнгиди мәгаләләрини, тәдгигатларыны јазмасајды белә, онун поезијасынын зәнкин тәчрүбәси әсасында сәнәт көрүшләриндән, јарадычылыг мөвеји вә консепсијасы барәдә данышмаг оларды. Етираф едилмәлидир ки, Б.Ваһабзадәнин поезијасы бу чәһәтдән чох рәнкарәнк, әлван вә кениш мүндәричәлидир. Онун сәнәт, поезија мөвзусунда чохлу ше'рләри вардыр, даһи шаиримиз Фүзулијә һәср етдији "Шәби-һичран" поемасыны бу бахымдан гејд етмәк олар, јахуд "Муғам" поемасыны хатырламаг кифајәтдир. О да чох сәвијәвидир ки, Б.Ваһабзадә бу чүр өсәрләриндә сәнәтин бәшәри маһијәтини ачыглајыр, фәлсәфи дејәрләри үзәриндә дүшүнүр, бу мәсәләләрә ән мүхтәлиф мөвгеләрдән јанашыр, ајры-ајры, тәзадлы фикирләри, консепсијалары үз-үзә кәтирир, мүғажисә едир вә чидди фикир бурулғанында өзүнүн шөхси көрүшләринә кәлиб чыхыр. Буна әсасән дә биз белә нәтичәјә кәлә биләрик ки, көркәмли шаиримизин јарадычылыгы бу чәһәтдән дә тәдгиг олунмаға лајигдир вә белә тәдгигат шаирин естетик көрүшләринин әтрафлы, мүфәссәл изаһыны реаллашдырар. Демәли, Б.Ваһабзадәнин әдәби-естетик көрүшләри кениш, хүсуси тәдгигата лајиг бир мөвзудур.

Бир даһа демәлијик ки, Б.Ваһабзадә тәнгидлә про-

профессионал сәвијәдә мәшғул олан шаирләрдәндир. Бу бахымдан о, XX әср әдәбијатымызын С.Вурғун, Р.Рза, С.Рүстәм, М.Раһим кими көркәмли шаирләринин әнәнәләрини давам етдирир. Бу чәһәтдән С.Вурғунун әдәби-тәнгиди фәалијәти ајрыча гејд олунмалыдыр. С.Вурғунун бүтүн нәзәри чыхышларынын үмуми пафосуну бөјүк сәнәт уғрунда мүбаризә руһу тәшкил едирди. Б.Ваһабзадә дә бу чәһәтдән даһи сәләфинә вә мүасири-нә јахындыр, онун әнәнәләринин мүдафиәчиси вә да-вамчысыдыр. Тәсадүфи сајылмамалыдыр ки, Б.Ваһабзадә әсас фундаментал тәдгигатларыны—нами-зәдлик вә докторлуг диссертасијаларыны да С.Вурғунун јарадычылығына һәср етмишдир. Хүсусилә шаирин ро-мантикаја мүнәсибәтини, кечмиш совет әдәбијатынын бир чох јарадычылыг проблемләри сырасында романти-ка проблемләринин әлаһиддә шәкилдә һәлл едилмәси-ни, бүтөвлүкдә исә, романтик сәнәт консепсијасыны ишыгландырмаға чалышмышдыр. Әлбәттә, бу проблем кениш вә чоһпланлыдыр, Б.Ваһабзадә дә онун бә'зи мү-һүм тәрәфләрини тәдгиг етмәклә кифәјәтләнишдир.

Б.Ваһабзадә тәнгидинин пешәкар тәнгиди хүсусијәт-ләри вә спесификасы да чох күчлүдүр. Биз онун тәнгиди-нин бу башланғычыны да нәзәрә алмаја билмәрик. Мәсәлән, С.Вурғун һаггында монографијасыны көстәрә биләрик. Бурада тәнгидин вә тәдгигатын елми әсаслары вә принципләри чидди шәкилдә көзләнилмишдир. Лакин

бунунла белә, биз Б.Ваһабзадәнин тәнгиди чыхышлары-ны, һәтта тәдгигатларыны јазычы тәнгидинин орижинал нүмунәләри һесаб етмәлијик. Мә'лумдур ки, профессио-нал әдәби тәнгидә хас чәһәтләр јазычы әдәби-тәнгиди үчүн дә маһијәт тәшкил едән хүсусијәтләрдир. Анчаг бу тәнгидин бә'зи өзүнәмәхсус чәһәтләри, спесифик әла-мәтләри дә вардыр ки, тәнгид нәзәријәсинә һәср едил-миш әсәрләрдә бунлардан јахшы бәһс олунмушдур. Адәтән, јазычы тәнгиди субјектив тәнгид кими характери-зә едилир; јазычынын әсәрләрә, јахуд әдәби һадисәләрә гижмәтинин субјективлији белә тәнгидин әсас, тә'јинедичи хүсусијәти кими е'тираф олунур. Лакин бу мүлаһизә бир о гәдәр дә дәгиг һесаб едилә билмәз.

Субјектив башланғычсыз, үмумијәтлә, әдәби јарады-чылыг, о чүмләдән, профессионал тәнгид дә јохдур. Б.Ваһабзадәнин тәнгиди чыхышлары да буну сүбүт едир. Шаирин тәнгидчи ролунда чыхышлары, әдәби просесә мүрачиәти дә фәал шәхси-субјектив башланғычы илә се-чилир; һәтта бу онун күчлү тәрәфләриндән биридир. Ла-кин бунунла белә Б.Ваһабзадәнин тәнгиди профессионал - елми тәнгидин хүсусијәтләрини өзүндә әкс етдирмәк, чәмләшдирмәклә бәрәбәр даһа чох, јазы-чы тәнгиди һадисәсидир. Белә ки, тәнгиди мүһаки-мәләриндә, тәһлилләриндә шаир сәрбәстдир, чох вахт өз шәхси јарадычылыг тәчрүбәсиндән вә принципләрин-дән чыхыш едәрәк әдәби просесләри вә мејлләри тәһлил

едир, гijмәтләндирир. Бу барәдә мүәjjән гәнаәт һасил етмәк үчүн "Сәнәткар вә заман" (1976), "Садәлиқдә бөjүклүк" (1978), "Кәлин ачыг данышаг" (1991), "Јанан да мән, јаман да мән" (1995) китабларыны нәзәрдән кечирмәк кифәјәтдир. О да чох мараглыдыр ки, бу китабларын әксәријјәтіндә, хусусилә 80 — 90-чы илләрдә нәшр олунмуш китабларында, тәнгид, әдәбијјат һаггында мәгаләләр, мүсаһибәләр, сорғулар чаваблар публисист чыхышларла бир јердә тәгдим олунур ки, белә тәгдим формасы тәсадүфи сајылмамалыдыр. Доғрудан да, Б.Ваһабзадәнин тәнгиди чыхышларында әдәбијјат һаггында муһакимәләр шаирин заман, дүнја, халг һәјаты, чәмијјәтин просесләри һаггында муһакимәләрдән ајрылмаздыр; шаирин тәнгиди, сәнәт муһакимәләри фәал, чанлы, аналитик публисист характер дашыдыгы кими, публисистикасы да сәнәткар аләминин, сәнәткар төһәккүрүнүн ин'икасыдыр. Бурада әдәби-бәдii һадисәләр барәдә муһакимәләри илә бәрәбәр шаирин һәјәчанлары да әкс олунур.

Бәдii јарадычылығын чохлу проблемләри сырасында Б.Ваһабзадәнин муһүм әһәмијјәт кәсб едән мәсәләләриндән бири сәнәт вә заман, сәнәткар вә заман проблемләридир. О, белә һесаб едир ки, бу проблем бәдii әсәрин өзү илә мејдана чыхыр, дүнја әдәбијјатында илк әсәр јаранандан бәри бу проблем бүтүн дөвләрин сәнәткарлары гаршысында дурур. Јазычы

үчүн заман проблеми исә чохчәһәтли проблемдир. Б.Ваһабзадә үчүн проблемин бир аспекти, тәсадүфи дејил ки, јазычы вә охучу проблемидир. Шаир гејд едир ки, охучунун тәләбләринә чаваб јазычынын әсас јарадычылыг гајәси вә борчу олмалыдыр. Јазычы охучуну јүксәлтмәли, архасынча апармалыдыр. Лакин охучу һәм дә өз зәманәси сәвијјәсиндә олмалыдыр. Б.Ваһабзадә белә охучуларла чох сых үнсijјәт сахлајан сәнәткарлардандыр. Мәсәлән, онун көркәмли алим Худу Мәммәдовла јарадычылыг вә фикри үнсijјәти мәлумдур. Мәгаләләринин бириндә о, Х.Мәммәдовун, јахуд профессор М.Рәсуловун мүасир әдәбијјата мунасибәтләрини, хусусилә чағдаш ше'рә бахышларыны гејд едир вә јазыр ки, бу чүр көркәмли мүасирләрин зөвгүнә вә төһәккүрүнә гита верә билләчәк әсәрләр јаратмаг һазырки јазычынын борчудур. Шаир кәстәрир ки, XX әср јазычысы бөјүк елми көшфләр әсринин сәнәткәрыдыр вә мүасир јазычы әсрин бу хусусijјәтләринә бикәнә гала билмәз. "Нечә ола биләр ки, әсрин јазычысы Алберт Ејнштейнни "Нисбилик нәзәријјәси"ндән хәбәрсиз олсун? Ахы, "Нисбилик нәзәријјәси" анчаг физика аләминдә олан бир көшф дејил. Бу көшф ејни дәрәчәдә фәлсәфәјә, әдәбијјата вә күндәлик һәјатымыза да аиддир. Бу нәзәријјәнин өзүндә нә гәдәр поезија вардыр!"¹ Башга сөзлә, Б.Ваһабзадә поезијада, сәнәтдә интеллектуаллығын, интеллект башлангы-

1 Ваһабзадә Б. Сәнәткар вә заман. Бәкы. 1976., с. 142.

чынын зэнкинлијини мүдафиә едирди. 60–70-чи илләрдә көркәмли ријазиијатчылар ријазиијатда поезија ахтарыр вә бу барәдә чох бөјүк еһтирасла јазырдылар. Б.Ваһабзадә исә мүасири олан шаирләри ән дегиг елми көшфләрдә поезијаны көрмәјә сәсләјирди; фикирдә поезијаны көшф етмәјә чағырырды. Бөјүк алимләр ән дегиг елм олан ријазиијатда белә поезија вә фантазијаны көрдүкләри кими, биз дә көрмәји, ону әкс етмәји бачармалы-јыг. Бу поезијаны дујмадан, билмәдән бу жүнүн сөзүнү демәк гејри-мүмкүндүр. Сонра исә бу сөзләрин давамы олараг шаир јазырды: "Јазычынын мүасир елмләрдән вә көшфләрдән хәбәрдар олмасы мәселәси дә тәзә дејил. Әдәбијат тарихимизә нәзәр јетирәк. һансы бөјүк сәнәт-карымыз ејни заманда зәманәсинин алыми олмамышдыр? Низамими, Фүзулими, јохса Ахундовму?"¹

Чох әләмәтдардыр ки, Б.Ваһабзадә бу фикирләри тәнғидимиздә мүасир поезијанын, даһа доғрусу, 60-чы илләр поезијасынын јени мејлләри әсасында, јарадычылыг сәһбәтләринин кәскин шәкил алдығы дөврдә ирәли сүрүр вә әсасландырырды. Поезијанын бу јени мејлләри сырасында исә поезијада фикри башланғычын күчләнмәси һадисәси чох мүһүм јер тутурду. О вахт тән-гиддә бу мүнәсибәтлә "фикир поезијасы" анлајышы меј-дана чахмышды вә гызғын мүбаһисәләрә сәбәб олурду. Фикир поезијасынын тәрфдарлары да варды, әлејһдар-

лары да. Демәлијик ки, бу анлајыш ујдурма дејилдир; һәгигәтән дә 60-чы илләр поезијасында белә бир мејл өзүнү чох гүввәтли шәкилдә һисс етдирирди. Мәсәлән, Р.Рзанын лирикасыны гејд етмәк олар. Тәсадүфи дејил ки, Р.Рза да поезија әтрафында мүбаһисәләрдә бу мејли бәјәнир, тәғдир вә мүдафиә едирди. О, мәсәлән, белә ја-зырды: "Ше'р тәкчә вәзн вә ја гафијә илә дејил, һәр шеј-дән габаг **фикирлә (ајырма бизимдир — М.Д.)** ше'р олур".¹ Башга бир мәғаләсиндә исә јазырды: "Сөз үстүндә ишләмәк — фикир үстүндә ишләмәк демәкдир"². Белә мү-лаһизәләрин Р.Рзанын мәғаләләриндә учадан сәслән-мәси тәсадүфи дејил. Р.Рза өзү ше'рдә бу јол илә кедирди, новаторлуғу сәнәтдә, поезијада заманын фикри јүксәклији сәвијәсиндә дурмағ мә'насында тәсвир едир-ди. Лакин Р.Рза бу мә'нада поезијада белә бир мөвгеји мүдафиә етмәкдә тәк дејилди. Б.Ваһабзадә дә поезијада бу јарадычылыг мөвгејини мүдафиә едән шаир иди. Фик-ри зәнкинлик, фикри конфликт вә тәзәдлылыг, фикри драматизм онун да поезијасынын бәнзәрсиз хүсусијәт-ләриндән, һәтта јени мејлләриндән иди. Шаирин бу хүсу-сијәтини ән тәләбкар тәнғидчиләр дә көрүр вә гејд едирдиләр. "Инсан вә заман" ше'рләр китабына (1969) өн сөзүндә мүтәдир тәнғидчи М.һүсејн јазырды ки, Б.Ва-һабзадә "һәмишә гызғын ахтарышларла мәшғулдур, өз

1 Ваһабзадә Б. Санәткар вә заман. Баки, 1976, с. 142.

1 Р.Рза. Дүғуларын изи илә, Баки, 1980, с. 321.

2 Р.Рза. Мәним фикримә, Баки, 1967, с. 155.

ше'рләрини јени-јени үслүб хүсусијәтләри илә зәнкин-ләшдирир. Һәр бир әсәриндә әзәми дәрәчәдә мүасир вә долгун фикир ифадә еләмәјә мејл кестәрир, ән чох да һәјәтымыздан доған вачиб вә чәтин суаллара чаваб вер-мәјә чалышыр".¹ Сонра исә М.һүсәјн шаирин лирикасына хас олан бу мејли даһа кениш контекстдә — мүасир ше'рин ахтарышлары контекстиндә изаһ едирди: "Биздә чох вахт һисси ше'рә үстүнлүк верирләр вә белә дејирләр ки, куја чохлу фикир ше'рә пис мә'нада рационализм кәтирир. Мән бу иддианын тамам әлејһинәјәм. Шаирин дахили инамла сөјләдији дејәрли фикирдән вә ја һикмәтли сөз-дән әсәрә зијан кәлмәз вә үмумијәтләр, тутарлы дејилән һәр сөзү вә ја һәр афоризми о дәгигә рационализм адлан-дырмаг, поезијадан кәнар атмаг, бәди әдәбијатдан тәләб олунан рәнкарәнлијә зидд кетмәк демәкдир".² М.һүсәјн өз мұлаһизәләринә әләвә едир: "Биз һәм нәсрә, һәм дә ше'рдә нәсиһәт вә моизә сәчијјәси дашы-јан дидактизмин әлејһинә олсаг да, инсанларла вә һади-сәләрләрә бағлы мүйәјән бир нәтичә вә үмумиләшдирмә кими сәсләнән мә'налы фикирләрин әлејһинә ола бил-мәрик. Белә фикирләр ше'рин тә'сир күчүнү јалныз арты-ра биләр вә фикрә мүйәјән дәрәчәдә үстүнлүк вермәк, һеч дә һиссдән мәһрум олмаг дејилдир".³

Чох сәчијјәвидир ки, Б.Ваһабзадә дә поезијаја бахыш-

лар системиндә бу мөвгедән чыхыш едирди. Шаир дејир-ди: "Јазычы һәр шејдән әввәл, дүшүнмәји вә дүшүндүрмәји бачармалыдыр. Дәрин биликсиз дүшүнмәк мүмкүн олмадығы кими, дүшүндүрмәк дә мүмкүн дејил. Философ Декарт демишдир: "Дүшүнүрәм, демәк, јашајы-рам". Бунун әксинә, "јашамаг үчүн дүшүнмәк лазым де-јил" дејәнләр исә чылызлыга, фикирсизлијә апара биләр. Сонра мәшһур Литва шаири Е.Межеләјтисин "дү-шүнчә поезијасынын" пәрәстишкары олдуғуну етираф едән Б.Ваһабзадә "фикир поезијасы" консепсијасыны дәгигләшдирир вә јазырды: "Әлбәттә, нәзмә чәкилмиш фикир, һәлә поезија дејил, гуру дидактикадыр. Поезија исә фикрин һисслә, һәјәчанла ифадәси демәкдир. "Фикир поезијасы" дедијимиз заман бизи һәјәчанландырыб дү-шүндүрән, дүшүндүрүб һәјәчанландыран әсәрләри нәзәрдә тутуруг".

Б.Ваһабзадә поезијада фикри мұдафиә едәркән һеч дә поезија илә фикри, поезија илә елми ејниләшдирмир-ди. Ше'р елм дејилдир, — дејирди вә шаир белә һесаб едирди ки, бөјүк, мүрәккәб вә фәлсәфи фикри садә вә ан-лашылан тәрздә, һәгиги сәнәт васитәләри илә ифадә ет-мәк—сәнәткарын әсас вәзифәсидир, башлыча јарадычылыг гәјәсидир. Әлбәттә, садәлик дејәндә шаир примитивлији, ади охучу сәвијјәсинә енмәји тәләб етмир-ди. Шаир фикрин сәнәт, поезија һәллини тапмалыдыр;

¹ Һүсәјн М. Нарәһәт жанр. Бах: Б.Ваһабзадә "Инсан вә заман", Б., 1964, с. 5 — 6.

² Јәнә срада, с. 5 — 6.

³ Јәнә срада, с. 7.

¹ Ваһабзадә Б. Сәнәтәр вә заман., с. 142 — 143.

әсп жаратылыгы будур. Жаратылыгы елө бундан ибаретдир.

Поэзияда һәятин дәрин, аналитик — фәлсәфи дәрки Б.Ваһабзадәнин тәнгиди көрүшләриндә мүасирлијин әсас тәләбләриндән вә ме'јарларындан бири сәвијјәсиндә чыхыш етдијини дә көстөрмәк лазымдыр. Лакин мүасирлик, мүтафәккир сәнәткарын поэзия көрүшләриндә мүасир һәјат һадисәләрини әкс етмәк мә'насындан даһа кениш бир анлајышы ифадә едир; мүасирлик вә мүасир мөвзу бу көрүшләрдә бир-биринин ејни дејил. Шаир белә дүшүнүрдү ки, јазычынын мүасир мөвзуја мүрачәјәти һәлә мүасирлик дејилдир. Мүасирлијин јалныз бир төрәфидир. Мүасирлик даһа кениш, әһатәли мүндәричәјә маликдир. Мүасирлик заманын мүндәричәсини көшф етмәкдир, өзү дә бәдии — естетик мүндәричәсини көшф етмәк! Бунун үчүн исә шаир, јахуд, сәнәткар вахтын, јашадыгы заманын нәбзини һисс етмәли, дүјмалы заманын инсани тәчрүбәсини мә'нән јашамалыдыр. Заман сәнәткары зәнкинләшдирир, она јени һәјат вә бәшәри материал верир; "сәнәтин материалы түкәнмәздир"¹ — сәнәткар бу материала гаршы һәссас вә фәал олмалыдыр². "Бәд-бәхт о шаирдир ки, дамарларында јашадыгы күнүн нәбзи вурмур. Өзү бу күндә јашаса да, дүнәнлә тәнәфүс едир. Ше'р вахтын атмосфер тәзјигини елчән барометр олма-

лыдыр". Ше'р анлајышынын белә анламы ән'әнәви нәзм нәзәријәсинә сығмырды; о, кениш вә әһатәли, мигјаслы, даһа чох фәлсәфи характер дашыјырды. Вахта, замана һәссаслыгы, онун инсани мөзmunуну дүјум бу анлајышда башлыча чәһәти тәшкил едирди. Мәһз белә һәссаслыгы нәтичәсиндә ше'р јени сөзә, јени бичимә, јени ифадә вәситәләринә еһтијач һисс едир вә бурадан да новаторлугы проблемни мејдана чыхыр. Б.Ваһабзадәнин өз мөгаләләриндә новаторлугы проблеминә мүрачәјәт етмәси, онун бир чох мүбәһисәли тәрәфләри үзәриндә чидди дүшүнмәси, мүасир поэзијанын јенилик ахтарышларына принципал мүнасибәт ифадә етмәси онун бир шаир кими дахили тәләби илә изаһ олунмалыдыр. Доғрудур, Б.Ваһабзадәнин бу мәсәләдә мөвгеји мүәјјән дәрәчәдә фәрғлидир, өзүнәмәхсусдур. О, новаторлуғу рәдд етмир, анчағ һәр чүр јенилији новаторлуғу һесаб етмир. Б.Ваһабзадә гәти шәкилдә дејир: "Өкәр шаир әсп шаирдирсә, заманын сәвијјәсиндә дурурса, мән онун көһнә сөз дејечәјинә инанмырам"¹. Мәһз буна көрә дә Б.Ваһабзадә һәр чүр јенилији јох, мәһз халғда, милли мәдәнијјәтдә, милли дүшүнчәдә көкү вә мәнбәји олан јенилији бәјәнир, новаторлуғу һесаб едир. Заһири јенилик, үмумијјәтлә, Б.Ваһабзадәнин гәти шәкилдә, еһтираспа рәдд етдији бир кејфијјәтдир. Чүнки шаир белә "јенилијин" мәһијјәтиндә өз милли көкүнә гаршы бир бикәнәлик психоло-

1 Ваһабзадә Б. Сәнәткар вә заман., с. 154.
2 Јенә орада.

1 Ваһабзадә Б. Сәнәткар вә заман., с. 155.

кијасы көрүр вә буну һәгиги сәнәт, поезија үчүн тәһлүкә сајыр. Шаирин бу мөзуда бир чох ше'ри дә вардыр. Белә ше'рләрден бири "Нәсәнсә, өзүн ол" адланыр. Көрүндүју кими, ше'рин полемик руһу — ән'әнәјә хор бахмаға, миллилијә биканәлијә гаршы полемикасы ше'рин елә сәрләвһәсиндән өзүнү һисс етдирир:

Күлмә өз көкүнә, ајыбдыр сәнә!
От көкү үстүлә битәр, унутма!
Көһнә дамғасыны вуруб атана.
Өзкәдән өзүнә сән ата тутма!
Јадын көһнәси дә дилин әзбәри
Ән'әнә чийинә нијә јук олду?
Анлаја билмирәм, нә вахтдан бәри
Јады јамсыламағ јенилик олду?
Бүтүн көһнәләрә: — "Бу нәдир" дејә
Күлсән, нә газанар бундан кәләчәк?
Вәтән дә, милләт дә көһнәдир — дејә
Бәлкә тәзәсини ахтармағ кәрәк?
Онда ким дејәчәк, ким бизә јахшы?
Һәр көһнә шис дејил, һәр тәзә јахшы!¹

Вә бу мөвгедән чыхыш едәрәк Б.Ваһабзадә бә'зән поезијада, үмүмән сәнәтдә јенилик ахтарышларына бир гәдәр еһтијатла јанашыр ки, онун "сәнәт әләминдә "ахтарыш", "новаторлуг" сөзләриндән хошум кәлмир" мәзмунунда бәјанатларыны бу мөвгеји илә изаһ етмәлијик. Әлбәттә, шаирин белә мұлаһизәләринә әсасән онун

1 Ваһабзадә Б. Сечилимиш әсәрләри, II ч., Баку, 1984, с. 108.

сәнәтдә јенилијә, ахтарыша гаршы олдугуну иддиә етмәк, белә бир тәләсик нәтичә чыхармағ дүзкүн олмазды. Чүнки Б.Ваһабзадә әсл сәнәт әсәринин сәнәткарын дәрин, дахили һәјәчанларындан, һәјат һадисәләринин онда ојатдығы дуғулардан, интибаһлардан нәш'әт етдијини чох көзәл дәрк едир. О, бу барәдә бир чох мөғаләләриндә, даһи Азәрбајчан шаири Фүзулијә һәср етдији тәһлилләриндә, нәһәјәт, "Мән нечә јазырам?" јазысында кифәјәт гәдәр әтрафлы вә инандырычы шәкилдә бәһс етмишдир. Әсл бәдии әсәр нәдән јараныр? — суалы әтрафында дүшүнәрәк Б.Ваһабзадә белә үмүмиләшдирмәләр апарыр: "Ше'р дәрин һәјәчанын, бөјүк изтирабын, тәләтүмүн мејвәсидир"; "...поезија ади һадисәләрә шаирин гејри-ади мүнәсибәтиндән доғур;" "ше'р адилик ичиндә гејри-адилији тапмағ вә кәстәрмәкдир"; "Бәдии әсәр сојуг мұһакимәнин, сојуг үрәјин мәһсулу ола билмәз. Ше'р чырпынтыдыр, һәјәчандыр. Инсанын гејри-ади вәзижәтинин ифадәсидир". Белә үмүмиләшдирмәләрин сајыны артырмағ да олар. Лакин буна еһтијач јохдур; елә бу үмүмиләшдиричи фикирләр шаирин бәдии јарадычылығ консепсијасыны јетәринчә ачыглајыр. Вә әсл сәнәт әсәри анлајышы шаирин новаторлуга, "ахтарыша" мүнәсибәтини изаһ едир. О, белә һесаб едир ки, "сәнәткар јенилији ахтармамалыдыр. Әсл сәнәткары јенилик өзү кәлиб тапыр. Мәнчә, бир шаир әкәр һәгиг шаирдирсә, о һамынын көрдүју, һамынын бахдығы предметдә, һадисәдә башға

ларынын көрө билмәдији чәһәти көрөчөкдир. Башгала-
рынын көрө билмәдијини көрө билирсә, демәли, онун
дедији һеч кәсин дедијинә охшамајачаг. Мәнчә, әсл јени-
лик будур. Әкәр шаир јенилик еләмәји гаршысына бир
мәгсәд гојубса, мән онун јаздыгынын новатор ше'р олача-
ғына инанмырам¹. Демәли, там әсас вардыр ки, Б.Ва-
һабзадәнин сәнәтдә, поезијада мәһијәт е'тибарилә
новаторлуғ әлејһинә, јарадычылығ ахтарышлары әлејһи-
нә олмадығыны тәсдиг едөк.

Б.Ваһабзадәнин мүасир поезијаја, чағдаш шаирләрә
һәср олунмуш мәгаләләри дә, ән үмдәси исә бу мәга-
ләләрдә конкрет јарадычылығ нүмунәләри әсасында ју-
рүтдүју фикирләр дә көркәмли шаирин сәнәтдә ән бөјүк
дәјәрләндирмә ме'јарынын јениликдән — фикир вә сәнәт
принсипләри јенилијиндән ибарәт олдугуну, тәсдигләди-
јини көстәрир. Мәсәлән, онун С.Вургун, јахуґ Р.Рза кими
бөјүк шаирләрә мүнәсибәти бу чәһәтдән чох өнәмлидир.
С.Вургун онун даими тәдгигат мөвзусудур, поезија дү-
шүнчәләринин әбәди объектидир. Буна инанмагдан өтрү
мүәллифин С.Вургунә һәср олунмуш китабларыны, хүсу-
силә "Сәмәд Вургун" монографијасыны (1968, 1984)
вәрәгләмәк кифәјәтдир. С.Вургун сәнәти һансы хүсусиј-
јәтләрилә өнәмлидир? — суалына Б.Ваһабзадәнин вер-
дији чаваб чох кәнишдир, әһатәлидир. Лакин ән әсас
хүсусијјәт, Б.Ваһабзадәјә көрә, бу сәнәтин халғ руһу илә

1 Ваһабзадә Б. Сәнеткар вә заман, с. 175.

зәнкинлијидир. "Өз гајнағыны халғ јарадычылығы чеш-
мәсиндән көтүрмүш бу сәнәт халғын дүһасы кими зәнкин
вә зәнкинлик гәдәр дә сәдәдир. Бу сәнәт бизи сәдәлији,
бүплүрлуғу вә бу сәдәлијин ичиндәки мүдриклији илә
сәһрләјир". Бәс Р.Рза ше'риндә шаирин бәјәндији, тәг-
дир етдији нәдир, һансы хүсусијјәт вә мәзијјәтдир? Бу су-
ала чавабында исә Б.Ваһабзадә илк нөвбәдә белә јазыр:
"Рәсул Рза ше'ринин биринчи хүсусијјәти ондан ибарәт-
дир ки, о, башдан-баша орижиналдыр" вә бу фикрә ону
да әлавә едир ки, бу орижиналлығы вә јенилији јалныз
формада ахтармағ дүз олмазды; шаирин новаторлуғу
"онун охучуја ашыламағ" истәдији фикирләрин јенилијин-
дә, орижиналлығындадыр. Белә дүшүнмәк олар ки, Р.Рза
кими узун илләр ше'рләри, јарадычылығы мүәјјән мүба-
һисәләрә сәбәб олан бир шаирин поезијасына мүнәсибәт
тамамилә дүздүр вә керчәкдир.

Б.Ваһабзадәнин поезија көрүшләри онун ајры-ајры
шаирләрә һәср етдији мәгаләләрлә јанашы мүасир пое-
тик просесин тәһлил етдији мәгаләләрдә дә өз ифадәси-
ни тапмышдыр. Белә мәгаләләр сырасында "Ше'римиз
һагында бә'зи дүшүнчәләр" (1955), "Поезијамызда
сәнәткарлығ мәсәләләри" (1953) мәгаләләрини ајрыча
гејд етмәк лазымдыр. Белә ки, һәр ики мәгаләсиндә Б.Ва-
һабзадә Азәрбајҗан ше'ринин әсас проблемләрини — мү-
асирлик, халғилик, ән'әнә вә новаторлуғ проблемләрини

1 Ваһабзадә Б. Калин ачығ данышағ., Баки, 1989., с. 192.

изаһ етмәҗе чалышмышдыр. Чалышмышдыр, — дежирик, она көрә ки, бу проблемләр поэзиямызын нәзәријәсиндә вә практикасында һәмишә актуал вә мүбаһисәли олмушдур, онларын шәрһи вә изаһы илә әлағәдар оларағ гәти сөз демәк чәтиндир. Етираф едәк ки, бу мәғаләләриндә Б.Ваһабзадәнин өзү дә һеч бу иддиада дејилдир. Лакин бу мәғаләләр башға бир чәһәтдән чох әһәмијјәтлидир. О да һәмин мәғаләләрин мејдана чыхдығы вахтла, дөврлә бағлы олмасы чәһәтидир. Белә ки, Б.Ваһабзадәнин бу мәғаләләри чох мүнһүм, һәлледиҗи бир дөврдә — кечмиш совет әдәбијјаты тарихиндә јени бир мәрһәләнин башланғычында мејдана чыхмышдыр; бу илләрдә исә тәнгиддә ән кәскин шәкилдә гојулан мәсәләләрдән бири — поэзијанын мәсәләләри иди; ја’ни о мәсәләләр иди ки, бејүк С.Вургун өзүнүн мәшһур мә’рузәсиндә онлардан сөз ачырды; поэзијанын јени јолларыны ишығландырырды. Б.Ваһабзадә дә өз мәғаләләриндә бу миғјаслы мәсәләләрә тохунурду. Поэзијада тә’сирли, бәдии чәһәтдән долгун әсәрләрин аз јаранмасынын сәбәбини Б.Ваһабзадә, мәсәлән, мүчәррәдликдә көрүрдү. Мүәллиф ше’ри бу баладан хиласын әсас јолуну — предметин поетик мә’насыны кәшф етмәк јолуну көс-тәрирди. Шаир јазырды: "Елә әсл поэзија ән ади һәјати шејләрди. Инсанла, онун һәјаты илә бағлы олан һәр бир шеј поэзијанын материалы ола биләр." Лакин бурада бир әсас чәһәт — шаирин бу материалы дујуб — һисс етмәк вә

бу һисси сәнәткарлығла ифадәси мүнһүмдүр¹. Гејд олу-нан мәғаләләрдә бир фикир дә шаирин поэзија көрүш-ләринин мәркәзини, тәмәл фикрини тәшкил едирди. Бу — сәнәткарлығда әсас мәсәлә вәзн јох, әсас мәсәлә фикир-дир, мәзмундур, — мүлаһизәсинин поетик принцип сәви-јәсиндә гојулмасы вә мүдафиәсидир.

Б.Ваһабзадәнин поэзија көрүшләри бахымындан онун ше’римизин 60 — 70-чи илләр нәсилләри һағғында мәғаләләри дә чох марағлы вә әһәмијјәтлидир. Х.Рза, Ә.Кәрим, Н.Һәсәнзадә, М.Араз, Н.Кәсәмәнли, Ф.Гоча вә башгалары һағғында мәғаләләри, тәәссуратлары шаирин бејүк поэзија көрүшләрини дәрк етмәк үчүн зәнкин материал верир.

Беләликлә, дејиләнләрдән бу нәтичәҗе кәлмәҗе әсас вардыр ки, мүасир әдәби просес, мүасир поэзија Б.Ва-һабзадәнин әдәби-тәнгид ахтарышларынын даими мөв-зусу вә проблемидир. Шаир бу проблемләри дахили бир тәләбат вә зәрурәт дујарағ тәнгиддә гојур вә изаһ едир. Бунунла да о, поэзијанын фәлсәфи — социал вә естетик дәркини зәнкинләшдирир.

1 Ваһабзадә Б. Санаткар вә заман. с. 121.

КЛАССИК ПОЕЗИЈА КӨРҮШЛӘРИ

Һәгиги, бөйүк поэзияның бүтүн дөврләрдә дәйишмәз вә сабит ме'ярлары сырасында онун ән'әнәләрә, милли вә бәшәри тәчрүбәләрә мүнәсибәти чох мүнһүм кејфијәт-дир. Поэзия сәнәтин елә бир нөвүдүр ки, бурада ән'әнәләрин ролу, әввәлки шаирләрин сәнәт принцип-ләри вә ахтарышлары мустәсна рол ојнајыр. Һәмин прин-сипләрә вә ахтарышларә әсасланмагла, онлары дәрк етмәклә мүасир шаир өз поетик концепсиясыны, нечә де-јәрләр, өз поэзия фәлсәфәсини формалашдырыр вә ин-кишаф етдирир. Мүасир шаирләр арасында Б.Ваһабзадә бу мә'нада диггәти ән чох чәлб едән сәнәткардыр. О, бү-түн јарым әсрдән чох бир дөврү әһәтә едән шаирлик фәа-лијәтиндә поэзия сәнәтинин милли вә дүнја ән'әнәләринә сон дәрәчә сәдагәтлә хидмәт едән бир ша-ир кими танынмышдыр. Доғрудур, Б.Ваһабзадә новатор шаирдир вә бу новаторлуг, һәр шејдән әввәл, онун поэзи-јасынын идеја-фәлсәфи мәзмунунда, зәманәнин ән мү-һүм вә глобал бәшәри проблемләринин бу поэзијада ифадә олунмасындадыр. Лакин Б.Ваһабзадә тәнгидиндә новаторлуг ән'әнәдән, милли поетик дөјәрләрдән, милли вә дүнја поэзия сәнәтинин тәчрүбәсиндән ајры бир кеј-фијәт дејилдир. Башга тә'бирлә десәк, Б.Ваһабзадәнин

јенилији — бөйүк поэзия ән'әнәләринин XX әсрдәки јени тәзаһүрүдүр. Онун Азәрбајҗан ше'ринин классикләри һа-гында мұхтәлиф илләрдә јаздыгы мәгаләләри бу чәһәт-дән олдуғча мүнһүм әһәмијјәт кәсб едир. Доғрудур, јарадычылығында чох бөйүк јер тутан бу мәгаләләри нәзәрә алмадан да Б.Ваһабзадәнин поэзијасы, бу поэзи-јанын хүсусијәтләри вә өзәлликләри әсасында шаирин ән'әнәјә мүнәсибәтини, һәм милли, һәм дә дүнја ше'ри-нин һансы јолларына, ән'әнәләринә даһа чох үстүнлүк вердијини тә'јин етмәк олар. Лакин Б.Ваһабзадә елә сәнәткардыр ки, классик ән'әнәләрә мүнәсибәтини, ги-мәтини вә бахышыны, бу ән'әнәләрин шәрһләндирмә ме-тодуну јалныз бәди и әсәрләри әсасында јох, һәм дә әдәби-тәнгиди мәгаләләри, тәдгигатлары әсасында да тә'јин етмәк мүмкүндүр. Әдәби јарадычылығынын бу са-һәси онун бәди-поетик бахышларыны тә'јин етмәк үчүн чох зәнкин вә әһәмијјәтли тәфәккүр материалыдыр. Бу материалы өјрәнмәклә шаирин јарадычылығы һагында тәсәввүр даһа дә дәринләшир, онун сәнәтә јалныз јара-дычы кими јох, һәм дә бир философ, мүтәфәккир вә нәзәријјәчи кими јанашдығыны, сәнәтин маһијјәти вә вәзифәси әтрафында дүшүндүјүнү е'тираф етмәјә әсас верир. Бу чәһәтдән о, мәсәлән, мүасирләри олмуш С.Вурғун, Р.Рза кими бөйүк шаирләрә чох јахындыр, онла-рын ән'әнәләринин лајигли давамчысыдыр.

Б.Ваһабзадә, демәк олар ки, Азәрбајҗан әдәбијјаты-

нын бүтүн классикләри һаггында јазмышдыр. Онун классик әдәбијата, бөјүк сәнәтә мұрачиәти дәрин дахили вә мә'нәви бир тәләбатдан доғмушдур. О, һәлә кәнчлик дөврләриндә сәнәти, бәдиилији кезәллик дүнјасы кими сечмиш, онун мәфтуну олмушдур. Өзүнүн бу кезәллик аләминә говушмағ барәдә романтик һиссләрини ифадә едәрәк чох-чох сонралар белә јазмышдыр: "Кәнчлик илләриндә "Ашығ Гәриб"и, "Сәфилләр"и, "93-чү ил"и, "Намус"у, "Горхулу Тегһран"ы, "Гарача гыз"ы, "Сирли ада"ны охујуб ичин-ичин ағладығым јадымдадыр. Сонралар Ајдынын, Огтајын, Оводун дәлиси олдум. Бә'зән өзүмү оху-дугум китабларын романтик гәһрәманлары кими тәсәввур едир, һәрәкәтләrimi онлара бәнзәтмәк истәјирдим. Мән дә онлар кими севмәк вә севкинин јолунда иштираб чәкмәк, севкимә, идеалыма говушмағ үчүн вур-мушмағ, манеәләри дөф етмәк арзусу илә јашәјырдым.

...Бөјүклүк — идеалым, тәмизлик — арзум, јүксәклик — мәгсәдим, кезәллик ешгим иди. Бу јүксәк дујғуларын символу кими һамлет, Овод, Ајдын, Огтај, Елхан, Жан Валжан мәним һәјатда тәглид етдијим севимли гәһрәманларым олмаја биләрдими?¹ Сонра өзүнүн бу һиссләри, јарадычылығ һәјәчанлары барәдә фикирләрини давам етдириб. Б.Ваһабзадә фикринә белә јекун вурмушдур: "Бу илләрдә Фүзулини, Һадини, Пушкини вә Бајроғу севдим, Пушкин вә Бајроғу тәрчүмә етмәјә баш-

1 Ваһабзадә Б. Дәрин гатларә ишығ. Бағь, 1986, с. 18.

ладым. Һади һаггында әввәл бир поэма, сонралар исә угурсуз бир пјес јаздым".¹

Шаирин бу өзүнү тәһлилиндән нәји әхз едирик? Әл-бәттә, илк нөвбәдә онун һансы типли сәнәтә, һансы типли гәһрәманлара хусуси рәғбәт бәсләдијини өјрәнмәк мүмкүндүр. Бу етирафлар Б.Ваһабзадәнин бир шаир, бир сәнәткар кими сәнәтдә романтик инсан шәхсијәтинә хусуси рәғбәтини изаһ едир вә бу, бизчә, шаирин кәрүшләриндә мүһүм бир чәһәтдир; икинчи тәрәфдән онун јарадычылығында ән'әнәләрә бағлылығынын мә'нәви башланғычыны, һәтта, демәк олар ки, психоложи чаларларыны ајдынлашдырыр. Бизчә, онун милли әдәби ән'әнәләrimиздән ән чох романтик бәди-поетик ән'әнәләрә даһа күчлү рәғбәт бәсләмәсини дә бу ән'әнәләри јаратмыш шаирләрә мадди мүтәмади мұрачиәт етмәсиндә шаирин бу јарадычылығ овғаты илә изаһ етмәк олар вә етмәлијик. Бу бахымдан исә, шүбһәсиз илк нөвбәдә Б.Ваһабзадәнин Низами, Нәсими, Фүзули, Вағиф, Һади кими романтик шаирләр барәдә фикирләри бөјүк нәзәри вә тәдгигат марағы доғурур. Әл-бәттә, Б.Ваһабзадә бу шаирләр барәдә јазаркән һеч дә онларын тәдгигатчысы кими чыхыш етмир; шаир, үмумијәтлә, бу чүр иддиалардан чох узағдыр. О, бөјүк шаирләр һаггында мәһз шаир кими данышыр вә јазыр, онун фикирләри, мұлаһизәләри вә үмумиләшдирмәләри дә мәһз бу

1 Ваһабзадә Б. Дәрин гатларә ишығ. Бағь, 1986, с. 19.

сәбәбдән дигәтәләјигдир. Мәселән, онун даһи Азәрбајҗан шаири Низамијә һәср етдији бир җазысыны көтүрөк. Низами һаггында чоһ җазылыб: бу мә'нада Б.Ваһабзадәнин җазысындан да јени бир кәшф, фикир көзләмәк дүз олмазды. Лакин бу җазыда әсас бир чәһәт — XX әср шаирләринин орта әср мүтәфәккиринин сәнәти, фикир дүнҗасы гаршысында һејрәти сон дәрәчә мә'налы вә мәзмунлудур. Б.Ваһабзадә мәғаләсиндә җазыр: "Низами сәнәтинин дәринликләринә баш вурдугча адамы һејрәт бүрүјүр. Бу сәнәтдә — мусиги, ме'марлыг, рәссамлыг сөз сәнәтинин гүдрәтилә дил ачыб данышыр. "... Инсан гүдрәтини билмәк үчүн Низамини охумаг, онун сәнәтини дәрк етмәк, бу сәнәтин һансы учалыға галхдығыны, һансы дәринлијә баш вурдугуну билмәк кифәјәтдир. Бу бөјүк сәнәтин чәрчивәси јох, өлчүсү јох, сәрһәди јохдур. Онун галхдығы зирвә, ендији дәринлик һүдудсуздур".¹ Бу, өлбәттә, һејрәтдир, анчаг бу һејрәт фикир, мүнәсибәт ифадә едир, шаир дәрк етмәк истәдији объектин әзәмәтини вә һәһәнклијини билдирир.

Шүбһәсиз, Низами сәнәтинин доғурдугу бу һејрәт һисси онун сәнәтинин мәғзини тәшкил едән инсан образларынын дәринлији вә мөһкәмлијиндән доған бир бәшәри һиссдир. Б.Ваһабзадә доғру җазыр ки, Низаминин гәһрәманлары ади гајғыларла јашајан чылыз инсанлар дејил, һәр бири дүнја мигҗасында дүшүнән, гәлбин дәрин

1 Ваһабзадә Б. Дәрин гатларә ишыг. Баһы, 1986, с. 7.

гатларына баш вуран, инсан арзуларынын зирвәләринә ганад ачан бөјүк тәбиәтли һәһәнк инсанлардыр. Онларын кәдәринин дә өлчүсү јохдур, фәрәһинин дә..." О да мараглыдыр ки, шаир даһи сәләфинин гәһрәманларыны бу чүр сәчијәләндирәркән илк сырада онларын фикир баһадырлары, әдәбијјат вә һәгигәт ахтарычылары олдуғларыны гејд едир. Б.Ваһабзадәнин тәғдир етдији будур ки, Низаминин гәһрәманлары онун әсәрләриндә дүнја фәлсәфәсинин Аристотел, Сократ, Платон кими һәһәнкләри илә үзләшир, мүбаһисә едир, һәјатын мә'насыны ахтарыр. Низаминин инсан консепсијасына белә мүнәсибәт истәр-истәмәз С.Вургунун бу барәдә көрүшләрини хатырладыр. С.Вургун Низами ше'риндә, Низами эпосунда ади дашјонан инсанын—Фәрһадын "јүксәк фәлсәфи мә'на дашыјан, поетикләшдирилмиш бир дилдә" данышмасыны хүсуси тәғдир едир вә белә үслубу мүасир поезија үчүн дә әзури сајырды.

Б.Ваһабзадә үчүн Низами поезијасы мүчәррәд фикир вә һиссләрин тәчәссүмү дејил; о, бу поезијада шаирин бир инсан, бир шәхсијәт олараг мә'нәви изтирабларыны, дүшүнчәләрини көрүр вә гүмјәтләндирир. "Низами һәјатын бүтүн ағры вә ачыларыны, әзаб вә изтирабларыны бир инсан кими дадмыш, шаир кими гәләмә алмышдыр".¹

Азәрбајҗанын классик шаирләри сипсиләсиндә Б.Ваһабзадәнин ән чоһ мүрачиәт етдији икинчи бөјүк шаир,

1 Ваһабзадә Б. Дәрин гатларә ишыг. Баһы, 1986, с. 7.

шүбһәсиз ки, Мәһәммәд Фүзулидир. Фүзули мәһәббәти вә дүнјасы Б.Ваһабзадә поезијасынын, үмуми јарадычылыгынын дәрин дахили мотиви вә мөвзусудур. О, өз даһи сәләфи һаггында чоһ тәсирли, драматик бир поэма јазмышдыр. "Шәби-һичран" адландырдығы бу поэмада мүәллиф даһи гәлб шаиринин мәнәви изтирабларынын, мәһәббәтинин бәшәри вә фәлсәфи мәнасыны ачыб көс-тәрмишдир. Бу, әслиндә поэма јоһ, бәлкә дә романдыр; Фүзулинин мәһәббәт романыдыр. Даһи сәләфинин поезијадакы кәдеринин вә изтирабынын, бәшәри дүшүнчәнин дәринлијини ачмаг үчүн Б.Ваһабзадә шаирин ешг романыны вәрәгләмәли олмушдур, онун эпизодларыны чанландырмышдыр. Анчаг әсәрин бөјүк күчү ондадыр ки, бурада шаирин мәһәббәти онун поезијасынын бәшәри вә фәлсәфи мәнасыны ачмаг, изаһ етмәк мәгсәдинә табе тутулмушдур. Сәчијәвидир ки, шаир бу романы өз гәһрәманынын мәһәббәти һаггында гәнаәтләри илә баша чатдырыр:

Сәни јашадан да сөз һүнәридир,
Нағмәләр јаранды аһу-зарындан.
Кәдерин бөјүкдүр, ешгин дәриндир,
Доғулдун вәтәнин јараларындан.

Ешгин бир үммандыр, арзун бир аләм,
Нә вар ки, јазмаға беш-он гәм олса.
Јазыб дәрләрими гуртара билмәм
Мәним һәр киришијим бир гәләм олса.

Өмрүнү аһларла вермәдин бада,
Арзу дәрјасында бир јелкән олдун.
Заман өзкәсини јандыранда да,
Алыпан о олдү, јанан сән олдун.

Ағладың, јайылды сәсин һәр јана,
Бүлбүл бағчаларда өтдү—дедиләр.
Кәләндә Мәһәммәд кәлдин чаһана,
Кәдәндә: Фүзули кетди,—дедиләр.¹

Мараглыдыр ки, Фүзули кәдеринин, Фүзули изтирабларынын бу поетик шәрһи Б.Ваһабзадәнин Фүзулијә һәср етдији мәгаләләринин дә әсасыны, Фүзули кәдеринин фәлсәфи аңламынын мәғзини тәшкил едир. Буну әјани шәкилдә төсәввүр үчүн исә шаирин Фүзули барәдә мәгаләләрини, бу мәгаләләрин үмдә мүддәәларыны нәзәр-дән кечирмәк мараглы оларды.

Фүзули јарадычылыгына, чохәсрлик әдәбијатымызын тарихи мөвгәјинә Б.Ваһабзадә сон дәрәчә кениш бир бахышы ифадә етмәјә чалышыр. Күман ки, бунун башлыча сәбәби әдәбијатымызын, поезијамызын милли бир сәнәт кими формалашмасында Фүзули поезијасынын ојнадығы мүстәсна ролдан ибарәтдир. Мәгаләләринин бириндә Б.Ваһабзадә јазмышдыр: "Фүзули шәриндәки образлар силсиләсинин мүрәккәблијинә һејрәт етдијимиз гәдәр,

1 Ваһабзадә Б. Шәби-һичран. Баһа, 1958, с. 106—107.

Сәмәд ше'риндәки сәдәлијә, ахычылыға вә үрәјәјатымлыға мәфтун олург. Мән бурада гәсдән Фүзулинин адыны чөкдим. Она керә ки, Фүзули диван әдәбијјатымызын, классик ше'римизин ән бөјүк өрнәкләрини јарадыбса, Вургун халг руһуна, халг әдәбијјатына сөјкәнән бир сәнәтин ән көзәл өрнәкләрини јаратмышдыр. Ән гәдим заманлардан бу ики гәл шаирләримиз үчүн әдәби гәјнаг олмушдур.¹ Демәли, Фүзули мүнәллиф үчүн јалныз әдәбијјат тарихи һадисәси јох, һәм дә милли әдәбијјатымызын инкишаф јолуну тәјин едән әдәби шәхсијјәтдир. Әкәр миниллик милли әдәби-тарихи просесин бир гүтбү Фүзулидирсә, XX әсрдәки белә бир мөһтәшәм гүтбү С.Вургундур. Нәрчәнд ки, С. Вургуну хусуси тәдгиг етсә дә, Фүзули барәдә исә "Мән Фүзули тәдгигатчысы дејиләм"—десә дә, даһи шаир һаггында бир силсилә мөғаләсинин мөзмуну илә там әсасла тәсдиг едә биләрик ки, о, Фүзули ше'рини, Фүзули поетик әләмини сәнәткар дүғусу илә изаһ едән бир тәдгигатчы кими чыхыш едир. Бу да тамамилә табиидир: чүнки Б.Ваһабзадә өз руһу, мәһнәви-поетик мүндрәчәси илә, ше'ријјәт тәфәккүрү етибарилә Фүзулијә јахын бир шаирдир. Фүзули кими Б.Ваһабзадә дә "гәлб шаири"дир, инсан гәлбинин дәринлији, бу гәлбин әзабы вә севинчи XVI әср шаири кими XX әср шаиринин дә әсас мөвзусу вә әләмидир. Фүзулијә шаирин ардычыл вә фәсиләсиз мараг вә мүрачиәти дә бу

1 Ваһабзадә Б. Сәдәлијәдә бөјүклүк. Бақы, 1978, с. 65.

јахынлыгга, бу доғмалыгга изаһ едилмәлидир. Б.Ваһабзадәнин Фүзули һаггында бир фикри дә, бир етирафы да мараглыдыр. "Фүзули—Шекспир" мөғаләсиндә Б.Ваһабзадә етираф едир: "Фүзули һаггында чох јазмышам. Амма јаздыгча дојмурам. Вахташыры Фүзулијә гәјыдыр, елә бил баба очагынын әсрләр боју јанан одундан тәзә бир истилик алмаг, она тәзә көзлә бахмаг, ону јенидән дәрк етмәк истәјирәм". Шаирин бу етирафы јалныз даһи шаир гаршысында еһтирам дүғусу дејилдир, һәм дә бу бир сәнәт, бир јарадычылыг дүғусунун ифадәсидир. Фүзули лирикасы гәлб лирикасы кими тәјин олунмушдур. Онын лирикасынын дәринлији, бә'зән изаһолунмазлыгга дә чох күман ки, бунунла бағлыдыр. Б.Ваһабзадә бир гәдәр өнчә хатырланан "Мән Фүзули тәдгигатчысы дејиләм",—сөзләриндән сонра дедикләринә әлавә едир: "Фүзулини там мәһнада баша дүшүрәм—иддиасында да дејиләм. Лакин вахтилә Фүзули сәнәтиндән баша дүшдүкләрими јашымын бу чагында ајры чүр баша дүшүрәм". Б.Ваһабзадә бу сөзләрини 1974-чү илдә гәләмә алдыгы "Һәјрәт, еј бүт!" мөғаләсиндә јазмышды. Һәгигәтән дә бу мөғалә шаирин Фүзули сәнәти консепсијасыны, Фүзули ше'ринин идеја-фәлсәфи вә мәһнәви дәјәрләри барәдә әдәби-фәлсәфи аңламыны даһа долгун вә чохчәһәтли шәкилдә ифадә едир.

Фүзули сәнәтинин проблемләри чоһдур; бу, һәгиги

1 Ваһабзадә Б. Сәнәткар вә заман. Бақы, 1976, с. 9.

сәнәтә, поезијаја хас хүсусијәтдир. Заманлар кечир, инсан нәсилләри бир-бирини әвәз едир, лакин бөјүк сәнәт һәмишә өз дәјәрини, өз ақтуаллығыны сахлајыр,— сонрақы нәсилләр үчүн өз јени тәрәфини, дахили гатыны һифз едир вә буна көрә о, сонрақы дәвр үчүн дә проблемлилин сахлајыр. Низами дә беләдир, Шекспир дә беләдир, һәтә дә беләдир, Пушкин дә беләдир. Фүзули дә белә бир даһи шаирдир вә онун јарадычылығы, сәнәти илә әлағадар ән мүһүм вә сәһрли проблем исә, һеч шүбһәсиз, Фүзули ешгидир, Фүзули севкисидир, Фүзули лирикасындақы вә поезијасындақы ешг анлајышыдыр: бу ешгин мәзмуну вә маһијәти проблемидир. Гәјд етмәлијик ки, бу проблем бүтүн XX әср Азәрбајҗан, о чүмләдән Шәрг вә Түрк әдәби-нәзәри фикрини дүшүндүрмәкдәдир. Белә ки, сөзү кедән проблем һ. Араслы, М.Чәфәр, М.Гулузадә вә диқер тәдгигатчыларын әсәрләриндә дә ирәли сүрүлмүш, онун изаһына чидди тәшәббүс кәстәрилмишдир. Бу да тәсадүфи ола билмәз. Ешг Фүзули бәдии сәнәтинин, фәлсәфи-естетик тәфәккүрүнүн ән әсас анлајышы вә категоријасыдыр. Бу мәнәббәт Фүзули шәриндә дә о дәрәчәдә мүрәккәб вә дәриндир ки, ону изаһ етмәк истәјәнләр бу ешги ја илаһи, мистик ешг һесаб етмишләр, ја да реал, дүнјәви ешг. Әлбәттә, Фүзулидәки ешги нә тамамилә мистик, гәјри-реал, нә дә ади, һәјати ешг һесаб етмәк доғру олмәзды. Бу ешги онун бүтүн мүрәккәб мәзмуну илә көтүрүб изаһ етмәк даһа доғру јолдур ки, бу

чәһәтдән Азәрбајҗан фүзулишүнаслығынын әсас истигамәтини дүзкүн һесаб етмәк лазымдыр. Вахтилә академик һ.Араслы доғру олараг белә һесаб едирди ки, "Фүзулинин мәнәббәти ади мәнәббәтдән јүксәкдә дуран үлви вә мүгәддәс бир мәнәббәтдир. Лакин там мәнәда реал, һәјати мәнәббәтдир"¹. Даһи шаирин лирикасынын мәнәббәт консепсијасына академик Мәммәд Чәфәр дә белә бахышы мүдафиә етмишдир. О, бу ешги бир гәдәр дә әһатәли изаһ едиб јазмышдыр: "Фүзулинин тәрәннүм етдији сәдә, мадди-бәшәри мәнәббәт, зәмәнәсинин һәким дини етигадларынын күнаһ, күфр сәјдығы јүксәк, азад бир мәнәббәтдир ки, онун әсл мәзмуну вичдан азадлығы, шәхсијәт азадлығы, јүксәк һәјат ешги олуб, өз әсринә көрә, мәнәви көләлик әләјһинә чеврилмиш бөјүк бир идејадыр"².

Даһи шаирин лирикасыны вә бу лирикада әсас мәркәзи мөвзуну тәшкил едән ешг мөвзусуна Б.Ваһабзадә дә бу доғру вә дүзкүн методоложи мөвгедән тохунур, шаирин ешгини "платоник ешг", јәһни "һәјатла һеч бир әләғәси олмајан гәјри-реал, әфсанәви, хәјали, мистик ешг һесаб едән консепсијаја гаршы чыхыш едир. Мүәллиф шаирин ешгини мистик, гәјри-реал ешг сәјанларын мүәјјән әсәслә сөјкәндијини дә чоһ көзәл билир, лакин јенә дә белә һесаб едир ки, "тәсәввүф Фүзули јарадычылығынын ма-

1 Араслы һ. Азәрбајҗан әдәбијаты: тарихи вә проблемләри, Бақы, 1998, с. 390.
2 М.Чәфәр Сечилмиш әсәрләри, I җ., Бақы, 1973, с. 70.

нијјетиндә дејил, әләмәтләриндәдир". Б.Ваһабзаде, бизчә, доғру дүшүнүр ки, "Фүзули ше'риндәки тәсәввүф, онун өзүндән әввәлки әдәбијјатын үмуми руһундан, ән'әнәсиндән доғур". Мүрәккәб бир проблемә белә бир бахыш дүзкүндүр. Доғрудан да, Фүзули дөврүндә вә ондан сонракы мәрһәләләрдә тәсәввүф ән'әнәси поезијада чох гүввәтли олмушдур вә бу поетик фәлсәфә шаирләрә тә'сирсиз галмамышдыр. Сөз јох ки, Фүзули ше'риндә дә, поетикасында да тәсәввүфүн мүәјјән әләмәтләри јох дејилдир. Бундан чыхыш едәрәк Б.Ваһабзаде "Фүзули ше'риндәки тәсәввүф әләмәтләрини илк нөвбәдә әдәби тә'сирин нәтичәси кими гүмәтләндирмәк истәрдик", — дејә фикрини јекунлашдырыр. Б.Ваһабзаде ејни заманда Фүзули ше'риндәки мәнәббәтин ифадә формасына, поетикасына диғәти чәлб едир вә кәстәрир ки, бә'зән Фүзули ше'риндәки мәнәббәтин тәсәввүф мәнәббәти һесаб едилмәсинин сәбәби бу ше'рдәки "фикир вә дүјүләрүн мүбалиғәли шәкилдә тәғдим олунмасы, шиширдилмәси вә үлвиләшдирилмәсидир"¹.

Бу фикри дә дүзкүн һесаб едә биләрик. Һәгигәтән дә Фүзулидә ешг ади, бәсит, сон дәрәчә реал, бәдии образлы бојаларла тәғдим олунмушдур, һәгигәтән дә бу мәғсәдлә онун ше'риндә ишләдилән бојалар вә образлар гәјри-адидир, мигјаслы вә мөһтәшәмдир. Нә үчүн? Шаир изаһ едир: "Лакин унутмағ лазым дејил ки, Фүзулинин өзү

1 Ваһабзаде Б. Сәнаткар вә заман, с. 10.

бөјүкдүр, өзү бөјүк оланын исә сөзү бөјүк олар. Фүзулинин ешги дә, бу ешгдән јаранан дәрәд дә, һәсрәт дә, бу дәрәдә дөзүм дә, дәрдин өзүнә олан севки дә, һәсрәт дә бөјүкдүр, үлвидир, Фүзули дәрди она көрә севир ки, дәрәд ону камала чатдырыр, ону јүксәлдир, ону учалдыр".

Б.Ваһабзадәнин бу мүшаһидәсини Фүзули лирикасындакы ешгин маһијјәтини вә психоложи әләмини дәриндән "охумушдур" сә'ји кими дәјәрләндирмәк олар. Белә төһлил үсулу хүсуси илә Фүзули вә Мәчнун образы арасындакы мүнәсибәтләрин изаһында өзүнү доғрулдур. Фүзулинин сәнәтиндәки ешг она көрә бөјүк вә илаһидир ки, шаирин өзү белә мәнәббәтлә севмишдир: бу мәнәббәтин әзаб вә изтирабларыны чәкмишдир, гәбул етмишдир. Шаирин Мәчнун мөвзусуна вә образына мүрациәтини дә бунунла изаһ етмәк, бизчә, даһа доғрудур вә бу чәһәтдән Б.Ваһабзадәнин мәғаләсиндә Мәчнун образында Фүзули шәхсијјәтини ахтармасы һеч дә әсәссыз бир чәһд дејилдир. "Фүзули нә үчүн Мәчнун образыны јаратды? — шаир изаһ етмәк истәдији мәсәләни белә тә'јин едир вә ону инчәләјир. Бу суала исә шаирин чавабы бир гәдәр бирбаша олса да, бизчә, доғрудур. "Мәкәр Фүзули Мәчнунун өзү дејилми?". Белә дүшүнчә бир гәдәр мүстәғимдир, анчағ үмуми планда дүздүр.

Бу мәғамда Б.Ваһабзадәни мәчнунлуғ анлајышынын, мәчнунлуғ фәлсәфәсинин дүшүндүрмәси дә чох әһәмиј-

1 Ваһабзаде Б. Сәнаткар вә заман, с. 10.

јетлидир: бу, бизчә, мүәллифин проблемә кениш бахышы, сәји кими гиймәтләндирилмәлидир. Мәчнун нәјин мәчнунудур, нәјин дәлисидир? Нәјин мәфтунудур? Догрудан да, бу, чох мүнһүм, фундаментал суалдыр вә бу суала чаваб нәинки Мәчнун сурәтини изаһ едир, бир чох чәһәтдән һәтта Фүзули лирик гәһрәманыны, лирик шәхсийјәтини ајдынлашдырыр. Б.Ваһабзадәнин бу бахымдан ирәли сүрдүју фикир марағлыдыр. О јазыр: "Мәчнун идрак мәчнунудур,... һәр шеји дәрк етмәк, һәр шејин маһијјәтинә, чөвһәринә вармағ еһтирасынын төчәссүмүдүр." Мүәллифин Мәчнуну шамил етдији сонрақы сәчијјәләр дә – Мәчнуну чәмијјәтин мәһдуд ганунларына гаршы идракын үсјаны, инсанпәрвәр, көзәллик ашиги кими изаһ етмәси дә онун Мәчнун образы һаггында фәлсәфи-поетик консепсијасындан нәш'әт едир. Бүтүн бунлардан сонра мүәллиф әсас тезисләрини үмумиләшдирир:"... Фүзули, бөјүк тәбиәтли, бөјүк идраклы, чәмијјәтин фөвгүнә галхмыш әфсанәви Мәчнун образында өзүнү – өз мәнәвијјатыны тапмышдыр. Мәчнуну Фүзулијә севдирән ондақы гәјри-адилик, ондақы бөјүклүк вә јүксәклик иди".¹ Вә бу идејадан чыхыш едәрәк Б.Ваһабзадә Мәчнун образынын тәһлилини вермишдир.

Б.Ваһабзадәнин әдәби көрүшләриндә Фүзули сәнәтинин диқар мәсәләләри дә өз изаһ вә шәрһини тапмышдыр. Белә мәсәләләр сырасында, хусусилә Фүзули

поетикасында халғ бәдии тәфәккүрү хусусијјәтләринин изләнилмәси ајрыча гәјд олунмалыдыр. Јахуд "Лејли вә Мәчнун" поемасынын тәһлилини гәјд едә биләрик. Бу поемада да мүәллиф әфсанәнин халғ бәдии тәфәккүрүндәки реал әләмәтләрини ахтарыр вә тапыр. Мәгаләнин әсас һиссәләриндән бири дә—Нәсимин вә Фүзули сәнәти арасындақы тиположи әлағәләри изаһ едән һиссә дә олдуғча мәзмунлудур вә проблем маһијјәтлидир.

Б.Ваһабзадә башға классик шаирләр һаггында—Нәсими, Сабир, Һади һаггында да јазмышдыр. Онун түрк шаирләриндән Јунис Имрә вә Ашығ Вејсәл һаггында мәгаләси дә шаирин классик поезија анлајышыны вә консепсијасыны әһәтә едир.

Беләликлә, дејиләнләрдән белә үмуми нәтичәјә кәлмәјә әсас вардыр ки, Б.Ваһабзадәнин классик поезијаја мүнәсибәтини изаһ етмәклә биз шаирин сәнәт консепсијасыны ајдынлашдырмыш олуруғ.

1 Ваһабзадә Б. Сәһпәр вә заман, с. 11

БӨЛҮК ПОЕЗИЈА МӘКТӘБИ

Мәлумдур ки, язычы дедикдә, адәтән, бәдии әсәрләрин ярадычысы, бәдии ярадычылыгла мәшғул олан шәхс дүшүнүләр. Язычынын вәзифәси бәдии әсәр яратмагдыр. Лакин әдәби төчрүбә, әдәбијат тарихи көстәрир ки, бөјүк язычылар јалныз бу вәзифә илә кифәјәтләнмириләр; бәдии әсәр яратмагла бәрәбәр бәдии әсәр, әдәбијат, үмумиликдә сәнәт вә ярадычылыг барәдә дә јазырлар, мұһакимә жүрүдүр, фикир сөйләјирләр; бә'зән һәтта әдәбијатын, әдәбијат тарихинин нәзәријәчиси вә тәдгигатчысы ролунда да чыхыш едирләр. Мүасир сәнәткарлар арасында Бәхтијар Ваһабзадә бу чәһәтдән диггәти хусуси олараг чәлб едән вә буна көрә дә әдәби фәалијәти сон дәрәчә чохчәһәтли олан бир шаирдир. О, јарым әсрдән чох бир дөврү әһәтә едән поетик ярадычылыгы әрзиндә тәнгидлә, әдәбијатын тәдгиги илә дә чидди вә ардычыл мәшғул олмушдур ки, шаирин ярадычылығынын бу сәһәси онун һәм бир сәнәткар кими көрүшләрини өјрәнмәк бахымындан, һәм дә өзүндән әввәлки просәсә мүнәсибәтини мүәјјән етмәк чәһәтдән олдуҗа өнәмлидир. Белә ки, о, әдәбијатын, сәнәтин мұхтәлиф чешидли һадисәләриндән, хусусилә мүасирләринин ярадычылығындан, әсәрләриндән бәһс едән чохлу мәгаләләр јазмышдыр, бу мәгаләләрдә һаггында

бәһс етдији әсәрләрә, јазычыларә конкрет мүнәсибәт ифадә етмәклә јанашы, өз сәнәткарлыг көрүшләрини вә консепсијаларыны да ифадә вә бәјән етмәјә хусуси әһәмијәт вермишдир. Б.Ваһабзадә ярадычылығыны бу јөнүмдә сәчијәләндирмәк лазым кәлсә, биз, онун бөјүк шаиримиз С.Вурғун һаггында тәдгигатларыны, мәгаләләрини дә хусуси гејд етмәлијик. Бу исә сөз јох ки, тәсәдүфи бир һал сајыла билмәз. Әввәлән, она көрә ки, С.Вурғун Б.Ваһабзадәјә ән јахын шаирдир, өз поетик руһу, дүшүнчә тәрзи вә тәбиәти илә Б.Ваһабзадә бу даһи шаирә ғырылмаз мә'нәви ярадычылыг телләри илә бағлыдыр; икинчиси, С.Вурғун XX әср поезијасында, һәм дә јалныз Азәрбајҗан мигјасында јох, кечмиш ССРИ вә түрк халглары мигјасында елә бөјүк сәнәт һадисәсидир ки, һеч бир шаир бу сәнәтә, бу ярадычылыг һадисәсинә мүнәсибәтсиз кечинә билмәз. Б.Ваһабзадә дә мүасир шаирләр арасында белә сәнәткарлардан биридир; һәтта, демәк лазымдыр ки, бу чәһәтдән сечилән, фәргләнән сәнәткардыр. О да һәгигәтдир ки, Б.Ваһабзадә бир шаир кими мәһз С.Вурғун поезијасы илә, онун поетик мәктәби илә тәрбијәләнмиш вә формалашмышдыр. О өзү дә бу барәдә данышаркән белә демишдир: "Мән һәлә мәктәбли икән С.Вурғун ше'ри илә бөјүмүш, бу ше'рдән гидаланмышам".¹ Јери кәлмишкән дејәк ки, шаирин бу е'тирафы садәчә бир е'тираф дејил, онун архасында С.Вурғун

1 Ваһабзадә Б., Садаликдә бөјүк. Бахы. Јазычы. 1978, с. 64.

ше'ринин Б.Ваһабзаде поезијасына, онун сәнәт бахышларына реал тәсири дајаныр, чох тәәссүфлә гејд едә биләрик вә етмәлијик ки, бу тә'сир әдәби факт олараг шаирә һәср едилмиш әдәби әсәрләрдә, тәдгигатларда һәләлик кәрәјинчә ачыгланмамышдыр. һалбуки, Б.Ваһабзаде С.Вурғун поезија мәктәбинә дахил олан шаирдир. Онун тәнгидчи вә тәдгигатчы ролунда С.Вурғун поезијасыны өјрәнмәси дә даһа чох мәнз бу јарадычылыг амили илә изаһ олунмалыдыр. Көрүнүр, буна көрәдир ки, Б.Ваһабзаде бөјүк мүасириндән јалныз вахташыры сөз ачмагла кифајәтләнмәмиш, һәм дә онун јарадычылығыны тәдгигат етмиш, бөјүк шаир һаггында бир сыра монографик тәдгигат әсәрләри јазмыш, мәгаләләрлә мәтбуатда чыхыш етмишдир. Лакин тәдгигатчы-шаирин бу мөвзу илә әлағәси јалныз бу илк әсәрләрдә баша чатмамышдыр. С.Вурғун ирсинин тәдгигини шаир сонраки илләрдә дә давам етдирмиш, 1965-чи илдә "С.Вурғунун һәјаты вә јарадычылыг јолу" мөвзусунда Баки Дөвләт Университетиндә докторлуг диссертасијасы мүдафиә етмиш, филолокија елмләри доктору алимлик дәрәчәсинә лајиг көрүлмүшдүр. Бураја бир сыра мәгаләләрини дә, мүсаһибәләрини вә тәнгиди чыхышларыны да әлавә етсәк, көрәрик ки, С.Вурғун мөвзусу Б.Ваһабзадәнин тәдгигатчылыг фәалијәтиндә даими вә давамлы бир мөвзудур. Чүнки С.Вурғун поезијасы вә сәнәти шаир үчүн јүксәк бәдии дөјәрләр мәктәбидир. Бир кичик јазысында бу поезијадан бәһс

едәркән онун белә демәси дә тәсадүфи дејилдир: "С.Вурғун ше'ри елә бир тилсимдир ки, бу ше'рин мәзмунунданмы, формасынданмы, дејим тәрзиндәнми өјрәнмишик, демәк чәтиндир. Мән бу уstad шаири һәр дәфә охујанда елә бир тилсимә дүшүрәм ки, бу тилсимин нә адыны, нә үнваныны, нә илкини, нә дә сонуну тапа билмирәм. Әз гәјнағыны халг јарадычылығы чешмәсиндән кәтүрмүш бу сәнәт халгын дүһасы кими зәнкин вә зәнкинлији гәдәр дә садәдир. Бизи чашдыран да бу сәһрли садәлиқдир. Бу сәнәт бизи садәлији, бүллурлуғу вә бу садәлијин ичиндәки мүдриклији илә сәһрләјир. Әсл вә бөјүк сәнәтин дә сирри, изаһы чәтин кәлән бу садәлиқдә вә бу садәлик ичиндәки гејри-адилиқдәдир".¹

Әдәби тәнгидин дә, әдәбијатшүнаслыгын да С.Вурғунун ше'ринә, бүтөвлүкдә чохкәһәтли әдәби фәалијәтинә ардычыл, фәал марағы онун поезијасынын Б.Ваһабзаде тәрәфиндән мүәјјән едилән бу хүсусијәти илә изаһ олуна биләр. Һәлә 30-чу илләрдә С.Вурғун әдәби тәнгидин чох мүһүм әһәмијәт вердији бир шаир олмушдур. Белә ки, онун һаггында Ә.Назим, М.Гулијев, М.Һүсејн, М.Ариф, А.Мусаханлы, Мир Чәләл кими тәнгидчи вә әдәбијатшүнаслар јазырдылар; шаирин мүасир поезијадаки диггәтәләјиг вә өзүнәмәхсус мөвгејиндән данышырдылар. М.Һүсејн "Әдәби дөјүшләр" китабынын (1932) бир чох сәһифәләрини С.Вурғунун поезијасына һәср едәрәк бу

1 Ваһабзаде Б. Калин ачыг данышар. Баки. Азәрбајдж. 1989, с. 142.

ше'рдән мүасир әдәбијатын мүсбәт бир һадисәси сәвијәсиндә сөз ачырды. Бунун сәбәбини исә изаһ едәрәк тәнғидчи белә жазырды: "Нә үчүн биз Сәмәд Вурғун јарадычылығына мүсбәт бир шәкилдә јанашырыг? Бунун ики бөјүк сәбәби вар. Әввәлә, Сәмәд Вурғун конкрет темалардан жазыр вә өз темасыны дөврүмүзүн актуал проблемләри илә әлағәләндирир. Икинчи дө о, һәгиги ше'р јаратмаг истәјир, даһа доғрусу, јүксәк бәди дәјәр уғрунда мүбаризә едир. " Тәнғидчинин гејд етдији бу сәбәбләрин һәр икиси дүздүр. Лакин икинчи сәбәб даһа мүһүмдүр. Доғрудан да, һәлә илк дөвр јарадычылығында С.Вурғун әсәрләриндә сырави бир шаир кими јох, әксинә бөјүк сәнәт, поезија јаратмаг истәјән бир шаир кими чыхыш едирди. Бу чәһәт онун әсәрләринин, јарадычылығынын чох гүввәтли вә бариз бир хүсусијәтини тәшкил едирди."¹

О да фактдыр ки, С.Вурғунун ше'ри, поетик сәнәти милли әдәби-нәзәри фикирдә хејли мүддәт әдәби тәнғид сәвијәсиндә өјрәнилмишдир. Доғрудур, артыг 40-чы илләрдә Сәмәд Вурғундан совет дөврү Азәрбајчан әдәбијатынын өн парлаг вә гүввәтли бир бәди һадисәси сәвијәсиндә сөз ачылырды. Икичилдлик "Мүхтәсәр Азәрбајчан әдәбијаты тарихи" әсәриндә халг шаиринин поезијасына хүсуси јер ајрылырды вә бурада жазылырды ки, "С.Вурғунун лирикасы дәрин, мәналы, һикмәтли, фәл-

сәфи лирикадыр"¹. Нәмин әсәрдә бу фикир даһа сонра белә шәкилдә давам вә инкишаф етдирилирди: "Сәмәд Вурғун Азәрбајчан ше'ринин лирик-романтик үслубуну инкишаф етдирәрәк, ону һәм идеја вә һәм дө форма е'тибарилә даһа јүксәк бир пилләјә галдырырды. О, ше'римизин фәлсәфи үмумиләшдирмә гүдрәтини артырды."²

Белә үмумиләшдиричи мүнәсибәтдә С.Вурғун ше'ринин, бу ше'рин идејасыны вә үслубуну, поетик тәбиәтини мүәјјән етмәк истиғамәтиндә әдәби тәнғидин тәчрүбәси өз әксини тапмышдыр. Лакин С.Вурғун поезијасы һәм идеја, мүндәричә, һәм дө үслуб, форма, жанр чәһәтдән о дәрәчәдә инкишаф етмиш вә јеткин поезија иди ки, бу үмумиләшдиричи мүнәсибәтлә кифајәтләнмәк олмазды: бу поезијанын инкишаф јолунун вә мејлләринин әсәрдән-әсәрә дәринләшмәсини ачыб кәстәрмәк тәләб олунурду. Бунун үчүн исә С.Вурғунун јарадычылыг јолуну тәдғиг етмәк лазым иди. Бу артыг әдәбијатшүнаслыг вәзифәси иди вә гејд етмәк лазымдыр ки, әдәбијатшүнаслығымыз бу вәзифәнин кәрчәкләшдирилмәсинә мүһарибәдән сонра, 50-чи илләрдән е'тибарән башламышдыр. Мәһз бу илләрдә С.Вурғун барәдә монографик әсәрләр, тәдғигатлар, мәғаләләр жазылыр вә нәшр етдирилир. М.Ариф, М.Һүсәјн, М.Чәләл, О.Һәсәнов, Һ.Әфәдијев вә башгаларынын илк тәдғигат

1 М.Һүсәјн. Әсәрләри. Баки, Јазычы, 1979, с. 72.

1 Азәрбајчан әдәбијаты тарихи, II ч., Баки, ЕА нәшр., 1944, с. 361.

2 Јенә орада. с. 368.

әсәрләри мәнз бу дөврдә жараныб. Чох әләмәтдардыр ки, Б.Ваһабзадәнин дә С.Вурғунун һәјат вә јарадычылығыны тәдгиг етмәси бу дөврә тәсәдүф едир вә демәк лазымдыр ки, шаир бу бөјүк тәдгигат вәзифәсинә өмрүнүн хејли илләрини һәср етмишдир. Белә ки, С.Вурғун һаггында илк китабы 1956-чы илдә, даһа фундаментал монографijasы исә 1968-чи илдә чапдан чыхмышдыр. Б.Ваһабзадәнин "Халг шаири С.Вурғун" адлы монографijasы бөјүк Азәрбајчан шаиринә һәср едилмиш белә илк тәдгигат әсәрләриндән биридир. Мә'лумдур ки, 1954-чү илдә Б.Ваһабзадә "С.Вурғун поезijasы" мөвзусунда намизәдлик диссертасijasы мұдафиә етмишдир. Монография да мөәллифин бу тәдгигаты әсасында һазырланмышдыр. Белә ки, бурада бөјүк шаирин жалһыз поезijasы јох, драматуркijasы да әһатә олунурду. Беләликлә, бу әсәри мөәјјән мә'нада С.Вурғун јарадычылығынын монографик тәдгиги истигамәтиндә әдәбијатшүнаслығын илк тәшәббүсләриндән һесаб етмәк мүмкүндүр вә лазымдыр. Ејни заманда "Сәмәд Вурғун" китабчасы да бу вахт чапдан чыхмышдыр (1956).

Шаирин һәјаты, ичтимаи фәәлијәти һаггында гыса мә'лумат вердикдән сонра мөәллиф әсас дигәтини онун јарадычылығы үзәриндә чәмләшдирди. Чох сәчијәвидир ки, шаирин илк шә'рләрини нәзәрдән кечирәрәк мөәллиф сон нәтичәдә әдәби тәнгиддә С.Вурғунун илк јарадычылыг дөвру һаггында сабитләшмиш гәнаәтләри

тәсдиг етмиш олурду. Мәсәлән, шаирин "Дәли шаир" адлы натамам поемасында онун "сәнәтдә реализмә үстүнлүк вердијини гәјд етсә дә, ејни заманда "Күр чајы", "Диличан дәрәси" шә'рләринә әсасланараг кәнч шаирин бу шә'рләрдә "тәбиәтә бир алудәлик, вурғунлуг" үстүнлүк тәшкил етдијини дә кәстәрирди"¹. С.Вурғунун илк дөвр јарадычылығына белә мұнасибәт әдәби тәнгидин мұнасибәти иди; биз буну башга мөәллифләрдә дә, мәсәлән, М.Һүсәјн, М.Ариф, М.Чәләл вә б. кәрә биләрик. Икичилдик "Азәрбајчан әдәбијаты тарихи" әсәриндә, мәсәлән, шаирин илк дөвр шә'рләри барәдә белә бир фикир сөјләнилирди: "Сәмәд Вурғун илк шә'рләриндә һәјата сакит вә гәјри-ичтимаи бир нәзәрлә бахырды."² Јенә һәммин әсәрдә "тәбиәтә мөфтулуг" һиссинин онун илк шә'рләриндә бә'зән шәһәрдән гачма, патриархал һәјата рәғбәт руһу ифадә етдији дә кәстәрилирди. Лакин һәм дә чох сәчијәвидир ки, тәбиәтә бу мөфтулуг һиссинин шаирин поезijasында онун һуманизмини, вәтәнпәрвәрлијини тә'јин етмәк вә гижәтләндирмәк ишиндәки мүсбәт ролу да инкар едилмирди.³ Шаирин илк дөвр поезijasына белә бахыш сонракы тәдгигатларда да өз гүввәсини итирмәмишдир.

Б.Ваһабзадәнин дә әдәби тәнгидин бөјүк шаирин илк дөвр јарадычылығы барәдәки гәнаәтини тәсбит етмәси

1 Ваһабзадә Б. Халг шаири С.Вурғун. Бақы АДУ-нун нәшри, 1956, с. 7.

2 Азәрбајчан әдәбијаты тарихи, Бақы 1944, с. 356.

3 Јенә орада с. 358.

тамамилә таби и вә мәнтигидир. Чүнки белә бахышы шаирин һәммин дөврә аид ше'рләри зәруриләшдирди. Лакин тәдгигатчы бөйүк шаирин поезијада бу мөвгедә узун мүддәт галмадығыны да чох диггәтлә вә һәссаслыг-ла мүшаһидә едир, һәлә 30-чу илләрин башлангычында јарадычылыгында дөнүш әмәлә кәлдијини, поетик тәфәккүрүндә кејфијәт дәјишмәси вә тәкамүл баш вер-дијини дә кәстәриди.

Тәдгигатчы бу тәкамүлү "Шаирин анды" (1930) кита-бында топланымыш ше'рләрин идејасында, сијаси-ич-тимаи мәзмуну әсасында ачыглајырды. Әлбәттә, монографија јазылдығы илләрдә әдәбијјатшүнаслыг-да марксист-ленинчи методолокија һаким вә әсас методо-локија иди. С.Вурғун јарадычылығынын да китабда бу методолокија, совет әдәби тәнгидинин идеја принцип-ләри ишыгында тәһлил олунмасы таби иди. Мәсәлән, Б.Ваһабзадә шаирин поетик тәкамүлүнү ифадә едәрәк јазырды ки, "С.Вурғун өз јарадычылығыны социализм чәмијјәтинин тәләбләри әсасында јенидән гурмаг үчүн "Өлән ше'рләрим" адландырдығы фәрди субъектив ше'рләриндән үз дөндәриб тамамилә јени јарадычылыг јолуна дүшдү"¹. Белә бахышы үмүмән шаирин моногра-фијада ифадә олунан поетик тәкамүлүнә, инкишафына мүнәсибәтин әсас хәтти һесаб етмәк олар. "Шаирин ан-ды"ндан сонрақы "Фанар" китабы барәдә дә, мәсәлән, бу

руһда јазылырды: "Фанар" ше'риндә исә шаир марксист-ленинизм фанарынын ишығы илә һәјатын бү-түн мүрәккәблијини дәрк етмәк истәдијини билдирди".¹ Әлбәттә, "Фанар", һабелә дикәр бу сәпкили ше'рләриндә С.Вурғунун өз мөвзу даирәсини кенишләндирмәк чәһдләри чох әјдын нәзәрә чарпырды. Тәнгид дә өз нөв-бәсиндә бу чәһди һәр јердә шаирин "марксист-ленинизм көрүшүнү" дәриндән мәнимсәмәси илә изаһ едирди. Бе-лә тәһлил үсулу, сөз јох ки, вулгар сосиолокијанын башга бир шәкилдә тәзаһүрү иди вә бундан Б.Ваһабзадәнин дә китабы хилас дејилди. Анчаг о да фактдыр ки, С.Вурғунун "Өлән ше'рләрим" адландырдығы ше'рләр илә мүғәјсә дә "Фанар" типли ше'рләриндә шаирин һисс вә һәјәчан-лары һәгигәтән дә миғјаслы ичтимаи мәзмун ифадә едирди. Белә ше'рләр шаирин һәјаты "марксист-лени-низм мөвгејиндән" дәрк етмәси әләмәтиндән чох, онун һәјаты лирик мәнимсәмәсинин, лирик дүјумунун кениш-лији, әһатәлилији вә сосиал кәскинлији диггәти чәлб едирди вә буна көрә китабдақы бу ше'рләр новатор ли-риканын нүмунәләри тә'сир бағышлајырды.

Монографијада С.Вурғунун јарадычылығы дөврләр үзрә тәһлил олунурду. 30-чу илләр, мүһарибә дөврү вә мүһарибәдән сонрақы илләр С.Вурғун поезијасынын әсас мәрһаләләри кими мүәјјән едиләрәк хәлгилик, вәтәнпәрвәрлик, бејнәлмиләлчилик, мүасирлик бу поези-

1 Ваһабзадә Б. Халг шаири С.Вурғун, с. 10.

1 Ваһабзадә Б. Халг шаири С.Вурғун, с. 11.

янын асас идеја вә сәнәт хусусијәтләри сәвијәсиндә нәзәрдән кечирилир вә кәстәрилирди. Мүәллиф шаирин јарадычылығынын идеја тәкамүлүнү, поетик үсүлүнүн асас аламәтләринин тәшәккүлүнү кәстәрәркән бир мүһүм чәһәтә—бу тәкамүлү вә тәшәккүлү шәртләндирән әдәби-тарихи амилләрә вә ән'әнәләрә хусуси дигтәт јетирди; башга сөзлә, халг јарадычылығындан, Вагиф ше'р мәктәбиндән, рус ше'риндән, о чүмләдән, Пушкин поезијасындан өјрәнмәнин ролуну, Мәјаковски јарадычылығына мүнәсибәтини гејд едир, бу амилләрин мүсбәт тә'сирини гижмәтләндирир. Сөз јох ки, бу тәһлил принципинә кәрә мүәллифи гынамаг олмаз. Әввәлән она кәрә ки, белә тәһлил принципи о вахтки совет әдәбијатшүнаслығында формалашмыш, дәјишмәз принципләрдән сајылырды. Икинчиси, бу принципләри шаирин өз јарадычылыг тәчрүбәси зәруриләшдирди. Мә'лумдур ки, С.Вурғун өзү дәфәләрлә Пушкин вә Мәјаковски ше'р мәктәбләри илә үзви шәкилдә бағлы олдуғуну е'тираф етмишдир. Лакин о да китабын тәдгигат мәзијјәти иди ки, мүәллиф С.Вурғун поезијасынын идеја вә мөвзу аләмини јалныз ән'әнәләрлә әлағәләндирмир, илк нөөвбәдә мүасирликлә тәмасын бу поезијада чох гижмәтли вә тә'јинеди-чи бир хусусијәт тәшкил етдијини кәстәрирди, һәтта белә демәк олар ки, монографијанын асас тәдгигат идејасына чевирирди. Мәһз бу сәбәбдән дә монографијада С.Вурғунун поезијасы, онун бүтүн јарадычылығы "Азәрбајҗан

халгынын һәјәтынын тәрәннүмү" кими сәчијјәләндирилирди, бу поезијада халгын тарихинин вә мүасир кәрчәклијинин өз долгун әксини тапдығы кәстәрилирди. Бу нөгтеји-нәзәрдән дә мүәллиф шаирин јарадычылығынын ајры-ајры дөврләринин изаһыны верәркән һәмин дөврләрин ән характер әсәрләри үзәриндә дајаныр, бу әсәрләрин идејасы вә мөвзусу васитәсилә шаирин поезијасынын үмуми мејлләрини мүәјјәнләшдирмиш олурду. 30-чу илләрдән сонра монографијада мұһарибә вә мұһарибәдән сонрақы илләр С.Вурғун поезијасынын јени мәрһәләси сәвијәсиндә нәзәрдән кечирилирди. Бу мәрһәлә дә С.Вурғун поезијасында лирик вә епик поезијанын јени бир вүс'әтлә инкишаф етдији мәрһәләдир. Б.Ваһабзадә дә өз тәһлилләри илә, мәсәлән, шаирин мұһарибә дөврү лирикасыны, јахуд мұһарибәдән сонрақы поемаларынын ("Муган", "Көһнә достлар", "Ајкүн") ән асас мөвзу вә идеја хусусијәтләрини тәһлил етмәси илә шаирин јарадычылығынын јени, даһа јеткин мәрһәләсини мүәјјәнләшдирди. Ејни сөзү С.Вурғунун драматуркијасына һәср едилән тәһлилләр барәдә дә демәк мүмкүндүр. Доғру-дур, монографијада С.Вурғунун драм әсәрләри ајрыча нәзәрдән кечирилирди. Бу мүәјјән дәрәчәдә шаирин драмларынын онун поезијасындан бир гәдәр тәчрид едилмиш шәкилдә тәһлили илә нәтичәләнирди. Икинчиси, бурада С.Вурғунун бүтүн драм әсәрләри јох, јалныз "Вагиф", "Ханлар", "Фәрһад вә Ширин" драмларындан

сөз ачылырды. Мәшһүр "Инсан" пјеси исә мә'лүм сәбәб-ләр үзүндән монографијада дигтәтдән кәнарда галырды; һәтта бу пејсин ады белә чәкилмирди. Бунунла белә драмларә һәср едилән сәһифәләр монографијада шаи-рин јарадычылыг јолунун тәһлилини тамамлајырды.

Ајдындыр ки, С.Вурғунун поезијасы, онун бүтүн јара-дычылыгы һәм милли, һәм дә о дөвркү совет әдәби про-сеси миғјасында мүнүм сәнәт проблемләрини ирәли сүрән бир јарадычылыг һадисәси иди. Онун өз әсәр-ләриндә, әдәби-естетик көрүшләриндә галдырдыгы вә һәлл етдији мәсәләләр бөјүк бир әдәбијатын—чоһмил-ләтли совет әдәбијатынын проблемләрини тәмсил едир-ди. 50-чи илләрдә С.Вурғуна һәср едилән тәдғигатларда шаирин јарадычылығыны бу миғјасда әһәтә етмәјә вә ишығландырмаға тәшәббүс, демәк олар ки, нәзәрә чарпмырды. Белә бир биртәрәфлији, миғјас дарлығы-ны Б.Ваһабзадәнин монографијасында да көрмәк мүмкүн иди. Мүәллиф шаирин јарадылығынын әсас дөврләрини вә сәһәләрини көздән кечирдикдән сонра онун јарадычы-лығынын бә'зи нәзәри мәсәләләринә дә мұрачиәт ет-мәли олурду. "Башга совет јазычылары кими, Сәмәд Вурғунун да јарадычылыг методу социалист реализми-дир",—дејиб дөврүн әдәбијатшүнаслыгынын тәләбләри-нә уғун оларәг шаирин јарадычылығындакы инкишафы онун социалист реализминин әсас хусусијәтләрини мәнимсәмәси илә әләғәләндирди вә белә һесаб едир-

ди ки, бу амил нәтичәсиндә "С.Вурғун һәјаты, инсанлары һәрәкәтдә, инкишафда көтүрмәклә социалист реализми-нин тәркиб һиссәси олан ингилаби романтикаја мејл едир"¹. Башга сөзлә, мүәллиф социалист реализминин тәркиб һиссәси кими ингилаби романтикадан мүејјән мә'нада С.Вурғун услубунун әсас хусусијәтләриндән би-ри кими данышырды. Лакин романтиканы даһа чоһ "кәләчәји көрмәк вә тәрәннүм етмәк" мәзмунунда дәрк етмәк мүәллифин шаирин романтикасынын бир чоһ ма-һијәтли хусусијәтләрини көрмәсинә вә ән плана чәк-мәсинә мане олдуғуну е'тираф етмәк лазымдыр.

Лакин бүтүн бу кими һаллар вә мөғамлар С.Вурғун һағында илк монографик арашдырма олмәг е'тибарилә Б.Ваһабзадәнин китабынын тәдғигат әһәмийәтини гәтиј-јән азалда билмәз.

Илк тәдғигатыны С.Вурғуна һәср едән мүәллиф сон-ракы илләрдә дә бу мөвзудан ајрылмыр; университетин Азәрбајҗан әдәбијаты кафедрасынын мүәллими кими сонракы тәдғигатыны да—докторлуг диссертасијасыны да һәмин мөвзуда јазыр. Б.Ваһабзадә 1965-чи илдә "С.Вурғунун һәјаты вә јарадычылығы" мөвзусунда док-торлуг диссертасијасыны мұдафиә едир. Бу әсәрин мұ-дафиәсиндә чыхыш едән М.һүсәјн доғру гејд едирди: "Б.Ваһабзадә, әдәбијат тарихимиздә ән фәхри јерләр-дән бирини тутмуш Сәмәд Вурғунун зәнкин әдәби ирсини

1 Ваһабзадә Б. Халг шаири Сәмәд Вурғун, с. 104—105.

тэдгиг едэркән, онун сәнәтинин дәрин көкләрини вә гәйнагларыны арашдыраркән, мүасир әдәбијјатымызын халг һәјаты илә, социализм варлығы илә, мүасир идејаларла нечә бағлы олдуғуну, нә кими һалларда даһа бөјүк наилијјәтләр газандығыны көстөрмәклә, тәбии ки, биләваситә букүнкү јарадычылыг проблемләримизин һәлли-нә јардым етмиш олур."¹

Бу доғру фикир иди. Һәгигәтән дә С.Вурғуну тэдгиг етмәк, бу садәчә әдәбијјат тарихинә аид бир јарадычылыгы, бир сәнәти тэдгиг етмәк јох, һәр шејдән әввәл, мүасирлик әһәмијјәтини вә тәсирини итирмәјән бир поезијаны тэдгиг етмәк вә бу поезијанын дәрсләри, дөјәрләри илә мүасир бәдии-поетик просесә мүдахилә етмәк демәк иди.

Б.Ваһабзадәнин диссертасијасы 1968-чи илдә "Сәмәд Вурғун" ады илә монографија шәкиндә чапдан чыхмышдыр. 1984-чү илдә исә бу монографија "Азәрбајҗанын көркәмли адамлары" серијасындан чап едилмишдир. Монографијанын бу нәшринин өн сөзүндә мүәллиф белә јазырды: "Вәфатындан 30 илә јахын бир мүддәт кечән, чисмани һәјаты илә биздән хејли узағлашан, узағлашдыҗа бизә мәнән даһа да јахынлашан бу шаирин сәнәтиндәки е'чазы, бизә илдән-илә даһа чох доғмалашмасынын сирри барәдә һәмишә дүшүнүрәм. Бунун сәбәбини тапмаг, сәнәтин сиррини вә тәсириндәки мө'чүзәни тапмаг

1 Мейри Һ. Әдәбијјат вә һәјат. Бақы, Јазычы, 1989, с. 312.

демәкдир. Бир шаир кими јарадычылығын 35 иллик јолуну кечәндән, бу јолун ағры-ачыларыны, әзаб вә севинчләрини дадандан сонра, сәнәтиндән һәмишә өјрәндијим бир шаирин илдән-илә јениләшмәсинин сиррини өмрүмүн бу чағында бир даһа дәрк етмәк, халгымыз вә чохәсрли әдәбијјатымыз гаршысында бир нөв һесабатымдыр".¹ Башга сөзлә, Б.Ваһабзадә монографијасыны садәчә бир тэдгигат әсәри олараг јох, шәхсән ону бир шаир, бир сәнәткар кими дүшүндүрән проблемләри изаһ етмәк мәгсәдилә јаздығыны, бөјүк әдәбијјат, бөјүк поезија гаршысында борч һисси илә гәләмә алдығыны е'тираф етмиш олурду.

Әввәлки монографија илә мүғәјисәдә "Сәмәд Вурғун" монографијасында шаирин јарадычылығы һәм мөвзу, жанр вә мәрһәлә чәһәтдән, һәм дә јарадычылығынын проблемләри бахымындан даһа кениш вә әһәтәли планда нәзәрдән кечирилир. тәһлил вә изаһ едилирди. Монографијанын тэдгигат сәвијјәсиндә вә проблематикасында 60-чы илләр әдәбијјатшүнаслығынын, әдәби-тәнҗиди фикринин нәзәри-методоложи сәвијјәси дә, мараг даирәси дә, совет әдәбијјатынын тарихини вә тәчрүбәсини өјрәнмәк, үмумиләшдирмәк саһәсиндәки јени мејлләри вә истигамәтләри дә мүәјјән дәрәчәдә өз тәсирини һисс етдирди. Бундан башга, бу дөвр, үмумијјәтлә, әдәбијјатшүнаслыгда С.Вурғунун јарадычылыг

1 Ваһабзадә Б. Сәмәд Вурғун. Бақы, Кәччәк, 1984, с. 5.

ирсинин монографик тәдигинин кеҗијјәтчә јени бир мәр-
һәләјә дахил олдуғуну кестәрирди. Бу чәһәт дә бәјүк ша-
ирин һәјәт вә јарадычылығынын јени бахышла, јени
тәфәккүрлә өјрәнилмәсини зәруриләшдирди. Белә ки,
60-чы илләрдә М.Арифин "Сәмәд Вурғунун драматурки-
јасы" (1964), Һ.Бабајевин "Поэт и время" (1966) моногра-
фијасы чагдан чыхыр.¹ Чох аламәтдар һалдыр ки, бу
әсәрләр әдәби тәнгид тәрәфиндән бәјүк марағ һисси илә
гаршыланыр. Мәсәлән, көркәмли әдәбијјатшүнас М.Ари-
фин китабы һаггында М.һүсејн вә Ч.Чәфәров кими мүнәл-
лифләрин мүнәбәт рәјләр јаздығлары мәлүмдур.
М.Арифин әсәрини "Илһамлы китаб" адландыраар
М.һүсејн белә һесаб едирди: "Мәнә елә кәлир ки, бу ки-
табда јалһыз дигтәтли вә сәмиими бир мүнәллифин тәдги-
гачы мәһарәти дејил, бунунла јанашы мүнәсир
драматуркијаһызы һәмишә мәфкурәви-естетик мүнәба-
рәмизин өн хәттиндә көрмәк истәјән бир вәтәндашын гәл-
би чырпыһыр"². Ч.Чәфәров да китабы јүксәк
гүмәтләндирди вә јазырды ки, бу китаб "С.Вурғунун
әдәбијјатһымызы зәнкинләшдирдији поетик дәјәрләрә
аид мүнәкимәләри илә әһәмијјәтлидир".³

Әдәбијјатшүнас Һ.Бабајевин китабы һаггында да тән-
гид мүнәбәт рәјлә чыхыш етди. Беләликлә, тәнгидин шаи-
рә һәср едилән китаблары, тәдгигатлары фәал бир

1 1981-чи илдә бу әсәр Москвада "С.Вурғун" ады илә нәшр олғуһышдыр.

2 Мәһди Һ. Әдәбијјат вә һәјәт, с. 319.

3 Джафаров Дж. Соч. в двух томах, т. 2. Баку, Азәрб. Гос. Изд-во, 1970, с. 272.

мүнәсибәтлә гаршыламасы С.Вурғун поезијасыны,
С.Вурғун сәнәтини тәдгигин мүнәсәна актуаллығыны нү-
мајиш етдирди. Б.Ваһабзадеһин монографијасы да мүнә-
асир әдәбијјатшүнаслығын белә әсәрләриндән биридир.
Бәјүк шаир һаггында илк монографија олмағ етибарилә
мүнәллифин гаршысында, тәбии ки, тәдгигатыны шаирин
јарадычылығ јолуну изләмәк, бу јолун мәрһәлә вә инки-
шаф тенденсијасыны тәјин етмәк, шаирин јарадычылы-
ғынын әсас сәһәләрини ачыб кестәрмәк шәклиндә гурмағ
вәзифәси дурурду. Гејд етмәк ләзымдыр ки, мүнәллиф дә
монографијаны бу шәкилдә гурмуш вә бу елми вәзифәјә
ујғун оларағ онун структуруну мүнәјјән етмишдир. Белә ки,
монографијада ән әввәл С.Вурғун шаир кими тәдгиг олу-
нурду, онун лирикасы вә епик поезијасы заманла үзви
әһәтәдә нәзәрдән кечирилирди. Шаирин јарадычылығ
мәрһәләләри дә әсас етибарилә онун поезијасы-
нын—епик вә лирик поезијасынын тәчрүбәси әсасында
мүнәјјән едилирди. Башға сөзлә, 1924—1932, 1932—1941,
мүнәрибә илләри (1941—1945) вә нәһәјәт, 1945—1956-чы
илләр монографијада Сәмәд Вурғун поезијасынын әсас
мәрһәләләри оларағ кестәрилирди. Әлбәттә, белә мәр-
һәлә тәсһифинин бир гәдәр схематик тәсһир бағышлады-
ғыны да гејд етмәк олар. Белә ки, әслиндә С.Вурғун
поезијасынын 30-чу илләрдән башлајарағ сона гәдәр ва-
һид бир дахили тенденсија илә инкишаф етдијини дә дү-
шүнмәк мүмкүндүр. Лакин мүнәллифин монографијада

тәгдим етдији мәрһәлә тәснифинин өз мәнтиги әсасы ол-
дугуну да инкар етмәк олмаз. Әввәлә она кәрә ки, 60-чы
илләрдә бу мәрһәлә тәснифи, үмумијәтлә, совет әдәби-
јаты тарихчилијиндә гәбул едилмишди. Икинчиси, белә
мәрһәлә тәснифатыны мұәјјән мә'нада шаирин поетик
тәкамүлү зәруриләшдирди. Јенә дә шаирин јарадычы-
лыг хұсусијәтиндән, јә'ни драматуркијанын бу јарадычы-
лыгта мұһүм јер тутмасы фактындан чыхараг
монографијада шаирин драматуркијасына хұсуси фәсил
һәср едилди. Нәһәјәт, сонунчу фәсилдә шаирин
әдәби-тәнгиди кәрүшләри, бәдии јарадычылыг
мәсәләләринә аид мұлаһизә вә фикирләрлә мараглан-
масы ишыгландырылды. Беләликлә, монографијада
С.Вурғун јарадычылығынын белә структур дахилиндә
нәзәрдән кечирилмәсинин бурада тәдгигатын вәзи-
фәләри илә биләваситә бағлы олмасы илә изаһ етмәк
мүмкүндүр.¹

Б.Ваһабзадә шаирин өзүнә гәдәрки мұәллифләрин
тәдгигатларыны гүмәтләндирәрәк ејни заманда јазырды
ки, она гәдәр "шаирин әдәби-бәдии јарадычылығыны
күлл һалында тәдгиг етмәк бир мәгсәд кими мұәллиф-
ләрин гаршысында дурмамышдыр."²

Өз тәдгигатынын диқәр бир хұсусијәтини дә Б.Ваһаб-
задә дүзкүн тә'јин едирди. Бу мәсәләјә тохунараг мұәл-

лиф јазырды: "С.Вурғун елә сәнәткарлардандыр ки,
о, бәдии јарадычылығын јалпыз сырф практик
мәсәләләри илә дејил, һәм дә үмумән әдәбијатын мұһүм
нәзәри проблемләри илә јахындан мәшғул олмушдур.
Онун бәдии јарадычылығыны елми, нәзәри әсәрләрин-
дән ајры тәсәввүр етмәк олмаз".¹ Шаирин јарадычылығы-
нын бу хұсусијәтинә әсасән дә мұәллиф монографијада
ејни заманда онун әдәби-естетик кәрүшләрини, совет
әдәбијатынын проблемләри барәдә гәнаәтләрини әһатә
етмәјә сә'ј кестәрмишдир. Лакин әдәбијатын нәзәри
мәсәләләринин монографијада мұһүм јер тутмасыны јал-
пыз бу амиллә изаһ етмәк олмаз. Мұәллиф С.Вурғунун
поезијасыны, јахуд драматуркијасыны тәһлил едәркән
бу сәһәләрин нәзәри мәсәләләринә дә тохунмалы ол-
мушдур ки, бу јолла дә монографијанын нәзәри башлан-
ғычыны хејли дәрәчәдә гүввәтләндирмәјә наил олдуғуну
игар едә биләрик.

Б.Ваһабзадә монографијасынын мәркәзи тәдгигат
мөвзусуну, шүбһәсиз, С.Вурғунун поезијасы тәшкил етди-
јини демәк ләзымдыр. Бу да тәбиидир; чүнки С.Вурғун
дедикдә илк нөвбәдә гүдрәтли бир шаирин лирик вә епик
поезијада кечдији јарадычылыг јолу гаршымызда чанла-
ныр. Бу һәгигәти дәриндән дәрк етдијинә кәрә о, мо-
нографијада Сәмәд Вурғун поезијасыны бүтүн әсас
мәрһәлә вә проблемләри илә әһатә етмәјә чалышмыш-

1 Бурада гәд етмәк јеринә дшәрди ки, әдәбијатшүнас Г.Бабәјевин "С.Вурғун" (М., 1981) монографијасын-
да да шаирин јарадычылығы белә бир үзүллә тәһлил олунурду.
2 Ваһабзадә Б. Сәмәд Вурғун. Баки, Азәрнәшр, 1968, с. 5.

1 Ваһабзадә Б. Сәмәд Вурғун. Баки, Азәрнәшр, 1968, с. 5.

дыр. Шүбһәсиз ки, бу чәтин, мүрәккәб, еңи заманда чох-чөһәтли вә мигјаслы бир тәдгигат вәзифәсидир. Әввәлә, она көрә монографија мүүллифинин гаршысында шаирин 30 илден чох давам едән бир поетик јарадычылыгы дурурду. С.Вурғун бир шаир кими бөјүк вә зәнкин инкишаф јолу кечмишдир; бу јарадычылык просесиндә јалныз орижинал, бөјүк, вүсәтли бир поезија јаратмамыш, һәм дә өз дөврүнүн поетик просесинин проблемләрини вә вәзифәләрини мүстәгил бир сәвијјәдә һәлл едә билмишдир. Вә бунунла да бөјүк бир эпоханын поетик төфәккүрүнә дәрин, гүввәтли, һәлләдичи тә'сир кәстәрмишдир. Һәлә илк ахтарыш илләриндә (1924—1932) С.Вурғун сәмими вә чошгун тәбиәтә малик бир лирик кими мејдана чыхмышдыр. Тәдгигатчы доғру мұлаһизә едир ки, һәлә илк кәңчилијиндә шаирин дәличәсинә севмәси, бу севкин уғурсуз олмасы, мәнәббәтинин чавабсыз галмасы онун илк ше'рләриндә дәрин сәмими изләр гојмушдур; белә ки, һәтта сонрақы дөврләрдә дә шаир илк мәнәббәтини бөјүк үрәк ағрысы илә хатырламышдыр. Шаирин поезијасынын сонрақы илләрдә даһа да дәринләшән ди-кәр хүсусијәтләрини дә Б.Ваһабзадәнин дүзкүн тә'јин ет-дијини демәк мүмкүндүр. Бу хүсусијәтләрдән бири исә—Азәрбајҗан тәбиәтинин шаирин поезијасында дәриндән дујулмасы вә поетикләшдирилмәсидир. Мүәл-лиф тәсдиг едир ки, "тәбиәт көзәлликләриндән данышар-кән, шаирин илһамы дәрәләрдән ахан шәләләләр кими

чошур, гәјнајыр, јатағына сығмыр" вә буна әсәсән дә мү-әллиф доғру һесаб едир ки, белә мәгамларда С.Вурғун ше'ри "һәр чүр әдәби тә'сирдән узағдыр, сафдыр, бүллур-дур". Мұлаһизәләринә ону да әләвә едир ки, тәбиәтин ли-рик тәсвириндә, лирик гаврајышында С.Вурғун реалистдир. Илк ше'рләрдә бир чөһәти дә, бизчә тәдги-гатчы дәгиг мұшаһидә етмишдир. О да будур ки, тәбиәт онун ше'рләриндә нә гәдәр ишығлы, әлван олса да шаи-рин гәлбиндәки һүзнлә тәбиәт арасында бир зиддијәт ду-јулур.

Сәчијјәвидир ки, елә илк јарадычылык ахтарышлары дөврүндә (1924—1932) С.Вурғун ше'ринин әсас тә'сир мәнбәләри дә өзүнү гүввәтли шәкилдә һисс етдирмиш-дир. Б.Ваһабзадә бу мәнбәләрдән биринин халг јарады-чылығындан, ел әдәбијјатындан, диқәринин исә классик әдәбијјатдан ибарәт олдуғуну кәстәрир. Мүәллиф бу фикри нәинки ирәли сүрүр, һәм дә ону шаирин поезијасы-на вердији тәһлил илә әсасландырыр.

Б.Ваһабзадәнин тәдгигиндә С.Вурғунун мүрәккәб, ди-алектик инкишаф јолу кечән бир шаир кими сәчијјәләнди-рилмәси дә монографијанын мүсбәт төрәфләриндәндир. Шаирин илк јарадычылык илләрини (1924—1932) тәһлил едәркән, мәсәлән, онун илк ше'рләриндә бәдбин ифрат интим һиссләрдән јени, ичтимай һиссләрә доғру јоллар ахтарылмасыны мүәллиф шаирин јарадычылык төкамү-лүнүн белә диалектик хүсусијәтләриндән бири оларағ

тә'јин едир. Һәлә 30-чу илләрин әввәлләриндә тәнгид С.Вурғуну ярадычылыгыда "мүрәкәб бир просес" кечирән шаир һесап едирди. Мәсәлән, җазычы-әдәбијатшүнас М.Чәләл мәгаләләринин бириндә бу просеси мүшаһидә едир вә көстәрмәҗә чалышырды.¹ Тәнгидин бу мүшаһидәләринә әсасланараг Б.Ваһабзадә шаирин 30-чу илләр ярадычылыгыны әтрафлы нәзәрдән кечирир, онун идеја-поетик тәкамүлүнүн әсас мејлләрини мүәјјәнләшдирир.

Б.Ваһабзадә монографијасынын бир мүсбәт чәһәти С.Вурғун поезијасынын новаторлуғуну тә'јин етмәкдән ибарәт олдуғуну хусуси көстәрмәлијик. Бурада С.Вурғунун новаторлуғу проблеминин, үмумијјәтлә, чох мүрәккәб бир ярадычылыг вә нәзәри проблем олдуғуну да гејд етмәк лазымдыр. Чүнки новаторлуг С.Вурғун ше'риндә һеч вахт заһири формал сәчијә дашымамышдыр. С.Вурғун новаторлуғу, һәр шејдән әввәл, онун поезија, сәнәти фәлсәфәси илә, ярадычылыг концепсијасы илә шәртләнән проблемдир вә гејд едә биләрик ки, тәнгид вә әдәбијатшүнаслығымызда С.Вурғун новаторлуғу һәләлик бу сәвијәдә гојулуп тәдгиг едилмәмишдир. Лакин бунунла белә әдәбијатшүнаслыгын бу јөндәки мүсбәт мејлләрини дә мүтләг нәзәрә алмаг лазымдыр. Илк дөврләрдә, даһа дәгиг десәк, 30-чу илләрин әввәлләриндә С.Вурғун новаторлуғу һәгигәтән даһа чох форма, пое-

тика ахтарышлары шәклиндә мејдана чыхырды. Б.Ваһабзадәнин монографијасында да мәсәләнин бу аспектиә хусуси диггәт јетирилмәси тәгдирәлајигдир. Мүәллиф доғру мүшаһидә едир ки, бу мејл С.Вурғун поезијасында 30-чу илләрин әввәлләриндән башламышдыр. Хусуси илә "Фанар" (1930) китабы шаирин новаторлуг ахтарышларында илк вә чох мүһүм бир мәрһәлә олмушдур. Лакин 30—40-чы илләрдә С.Вурғунун форма ахтарышлары әһәмијјәтли дәрәчәдә јени мәзмун кејфијәтләри илә зәнкинләшир, шаирин лирик гәһрәманы јени инсанын образы олараг мејдана чыхыр. С.Вурғун поезијасынын новаторлуғуну көстәрәркән мүәллиф һағлы олараг бу новаторлуғу романтика илә изаһ едир. Монографијада романтика проблеми С.Вурғун поезијасынын фундаментап нәзәри вә методоложи проблеми сәвијәсиндә гојулур вә тәһлил олунур.

Мәһз романтика, романтизм проблеминин монографијада С.Вурғун поезијасына верилән концептуал тәһлилин мәркәзи проблеми олмасы тәсәдүфи сајылмалыдыр: романтика С.Вурғун поезијасынын, бүтүн ярадычылыгынын ән әсас хусусијәтдир вә буна көрә дә шаирә һәср олунмуш тәдгигатда онун башлыча категоријалардан бири сәвијәсиндә гојулмасы тамамилә мәнтиги вә тәбиидир. С.Вурғун кечмиш совет поезијасында бу поезијанын инкишафыны романтика илә, романтизм илә әлағәләндириән ән көркәмли шаирләрдән бири, бәлкә дә биринчи-

¹ Мир Чәләл. Озүңү јенидәнгурма јоллары. "һүһүм" жур., 1932, № 5—6.

си олмушдур. О, романтик башлангычы жалыз бәди әсәрләриндә вә поезијасында горујуб сахламырды, ону өз нәзәри мұлаһизәләриндә дә еһтирасла ирәли сүрүр вә мұдафиә едирди. С.Вургун дејирди ки, "поезија романтик вә јүксәк үслубсуз кечинә билмәз"¹. Мәһшүр "Совет поезијасы һаггында" мәрузәсиндә чох бөјүк инам дүғусу илә сөйләјирди: "Биз јүксәк идејалар, парлаг вә ширин хәјалларла кезәлләшмиш **бөјүк реализм наминә (ајырма бизимдир—М.Д.)** поезијамызда кезәл романтик элементләри мүмкүн гәдәр кенишләндирмәли вә мұдафиә етмәлијик."² О, өз јарадычылыг вәзифәләриндән бирини дә романтизми сәнәтдә вә нәзәријәдә, поезијада вә естетикада мұдафиә етмәкдән ибарәт сајырды. Мәһз буна көрә дә кечмиш ССРИ-дә бә'зи тәнгидчиләр, мәсәлән, Овчаренко кими тәдғигатчылар белә һесаб едирдиләр ки, С.Вургун өз поезијасында вә нәзәри бахышларында социалист-реализмин тәркиб һиссәси кими баша дүшүлән романтиканы јох, ајрыча бир јарадычылыг методуну социалист романтизм методуну нәзәрдә тутур вә әсәсләндирәрдү. Беләликлә, романтика, романтизм С.Вургун сәнәтинин дәјишмәз хүсусијәт вә принципләриндән бири олмушдур. Буна көрә дә, шаирин јарадычылығынын чох мұһүм вә сигләтли проблемләри сырасында романтика проблеминә ајрыча дигәт јетирилмәси тәғдирәлә-

јигдир. Б.Ваһабзәдә доғру јазырды: "Романтика С.Вургун поезијасынын үзви бир мәзијәтидир"¹. Доғрудур, бир чох мұәллифләр кими, мәсәлән, М.Ариф, М.Чәфәр вә б. тәнгидчиләр кими Б.Ваһабзәдә дә романтиканы шаирин јарадычылығында реализмдән ајырмыр, романтика онун тәһлилиндә "ғанадлы реализм" кими сәчијәләндирилирди. Демәли, шаирин романтикасы да реал һәјатла әләгәли јарадычылыг кәјфијәти сајылып, лакин бу халис реализм јох, "ғанадлы реализм" кими баша дүшүлүр. "Ғанадлы реализм" башга бир тәбирлә "ингилаби романтиканы" ифадә едән аңлајышдыр. Тәдғигатчы да С.Вургун романтикасыны мәһз реализмин тәркиб һиссәси кими изаһ едилән ингилаби романтика алдандырыр вә јазырды ки, бу романтика С.Вургун ше'риндә "кениш фәлсәфи вүс'әт, идеја вә хәјал мөһтәшәмлији, ингилаби идејаларын пафосу кими өзүнү кәстәрирди."²

Б.Ваһабзәдә монографијада нәинки С.Вургун романтизминин бир проблем кими гојурду, һәм дә белә кәјфијәт саһәсинә бөјүк шаирин поезијада нәјә наил олдугуну, о чүмләдән, мұәјјән јарадычылыг чәтинликләрини дә изаһ етмиш олурду. Мұәллиф социалист реализмин нәзәријәсинин тә'сири алтында С.Вургунун романтикаја мүнәсибәтинин һәм гүввәтли, һәм зәиф тәрәфләрини кәстәрмәјә мәчбур иди. Гүввәтли, күчлү тәрәф нәдән ибарәт иди? Б.Ваһабзәдә гејд едирди ки, шаирин бир чох әсәрләринә (мәсәлән, "Комсомол поемасы", "Муған",

¹ Вургун С.Әсәрләри, VI чилд. Баки, 1972, с. 265.
² Јенә орада, с. 356.

"Көһнә достлар", "Ајкүн") хас олан "кәләчәжә никбин ба-
хышдан доған социалист әмәјинин мә'на вә поезијасыны
ифадә едән романтика", јахуд "Заманын бајрагдары",
"Зәнчинин арзулары", "Ленинин китабы" поемаларында-
кы ингилаби идејалара әсасланан романтика бүтөвлүкдә
С.Вурғун романтикасынын күчлү, гүвәтли тәрәфидир.
Бурада "кениш епик тәсвири" дә мұәллиф шаирин роман-
тикасына хас хүсусијәтләр сырасына дахил едирди.
С.Вурғунда романтика башга бир мәсәлә илә—мүсбәт
гәһрәман проблеми илә әләгәдар олмушдур ки, Б.Ваһаб-
задәнин дә монографијада бу концепсијаја тәрәфдар
чыхдығыны көстөрмәк лазымдыр. Лакин мұәллиф шаи-
рин романтизмине мұасир инсанын парлаг, јүксәк, мүсбәт
сурәтини јаратмаг тәчрүбәсиндә көрмүрдү,—бу поезијада
кечмишә романтик бахышы илк нөвбәдә онун романтиз-
минин чох дәјәрли тәркиб һиссаләриндән сајырды.
Мәсәлән, "Бакынын дастаны", "Муған" поемаларында
шаирин нәзәрләри узаг, романтик кечмишә—һәтта Зәр-
дүшт дөврүнә ганадланырды. С.Вурғун мұһарибә дөв-
рүндә "Авеста"ја мұрачиәт едирди; һәтта бу мөвзуда
романтик-драматик поэма јазмышдыр. Б.Ваһабзадә шаи-
рин романтик поезијасыны изаһ едәркән бу бәдии-есте-
тик амилә дә дигәти чәлб едир. Монографијада бу
чәһәтдән "Муған" поемасынын тәһлили мәзмунлу вә әһа-
тәлидир. Бурада поеманын үслубу барәдә фикирләрә дә
тәсадүф едилир. Мәсәлән, мұәллиф поэмада шаирин об-

разы ачмаг вә тәгдим етмәк тәрзинә тохунур вә бу үсул-
ларын С.Вурғун поемаларында мұхтәлифлијини, әсас
тәзаһүрләрини гејд едир. Бунунла белә һадисәләрә ша-
ир мұдахиләсинин С.Вурғун поемаларында чох күчлү ол-
дугуну көстәрир. Б.Ваһабзадә С.Вурғун поемаларына
мәхсус бу үсулу "чанлы һәјатын өзүнү көстөрмәк әвәзи-
нә, һәјат һагында, онун чанлы иштиракчылары һагында
мұһакимә јүрүтмәк" үсулу илә мұәјјәнләшдирир. Мәлүм-
дур ки, С.Вурғун буну өз "шәхси үслубу" адландырырды.
Мәсәлән, "Муған" поемасында белә јазырды:

Мәгсәдим фәлсәфә дејилдир, достлар,
Нә јазсам көрүрәм өз көзүм илә.
Мөһдән дә бу үслуб галсын јадикар
Мөһнәм дә өз дилим, өз лисаыым вар.
Дејирәм өз сазым, өз сөзүм илә,
Нә јазсам көрүрәм өз көзүм илә.¹

Лакин Б.Ваһабзадә шаирин бу бәјаны илә мұбаһисәјә
кирир вә белә јазыр: "С.Вурғун һәјатын өзүндән
сәрф-нәзәр едәрәк, онун һагында мұһакимәләр јүрүтмәк
јолуну һаһаг јерә өз үслубу адландырыр. Бу онун үслубу,
онун јолу дејилдир. Биз С.Вурғунун үслубуну "Комсомол
поемасы"нда көрүрүк. Онун әсл јолу бу јолдур. Бу јалныз
С.Вурғунун јолу дејил, һәгиги сөз вә сәнәт саһибләринин
јолудур"². Әлбәттә, С.Вурғунун конкрет әсәрләриндә меј-

1 Вурғун С. Муған. Бақы, 1949, с. 105.

дана чыхан услубунун бу тенденциясына елө мүнәсибәти анчаг монография мүнәллифинә айд етмәк олмас. С.Вурғун һаггында, онун услубу һаггында бу фикир мүнәрибәдән сонракы тәнгиддә (М.С.Ордубади, М.Һүсейн, М.Ариф, М.Чәфәр вә б.) формалашмышдыр. Лакин Б.Ваһабзадә бу фикри үмүмиләшдирәрәк ону монографияда даһа әсас, концептуал мигјасда ифадә едирди. Бу тәнгиддә Б.Ваһабзадәнин өз шаир гәнаәтләриндән, өз поезија бахышындан чыхыш етдијини дә көрмәмәк олмас. Лакин бүтүн бунлара баһмајараг тәдгигатчынын С.Вурғунун өз көрүшләриндә мұдафия етдији услуб концепсиясына мүнәсибәти илә мұбаһисә етмәјә әсас вардыр. Әввәлә, мұһакимә услубуну гәтијјән С.Вурғунун услубундан кәнар бир һадисә һесаб етмәк олмас. Чүнки бу, онун бүтөвлүкдә услубу јох, фәрди услубунун бир хусусијәти, бир чаларыдыр. С.Вурғунда һадисәләрин реал, объектив, эпик тәсвир услубу мұшаһидә едилдији кими, предмет вә һадисә һаггында мұһакимә, өзү дә һәр шејдән әввәл, поетик мұһакимә јүрүтмәк тәрзи дә мұшаһидә олунурду. Бу да шаирин услубунун өзүнәмәхсус тәзаһүр шәкилләриндән бири иди. Бә'зән дә С.Вурғунун поемаларына хас бу ики услуби мејлин икиси дә онун әсәрләриндә иштирак едирди. Һәтта "Комсомол поемасы"нын өзүндә белә шаирин һадисәләрә

2 Ваһабзадә Б. С.Вурғун, с. 200.

мұдахиләсинә, һадисә вә инсанлар һаггында мұһакимәви тәсвирина раст кәлмәк мүмкүндүр вә бүтүн бунлардан чыхыш едәрәк С.Вурғун услубунун даһили зәнкинлији хусусијәтини гејд етмәк олар вә лаһымдыр.

"С.Вурғун" монографиясында бөјүк шаирин јарадычылығынын жанр әлванлығы да әтрафлы тәһлил олунмушдыр. "Комсомол поемасы", "Бакынын дастаны", "Муған" поемаларынын тәһлили бу чәһәтдән гәнаәт-бәхшдир. С.Вурғун бөјүк лирик шаир иди. Анчаг бу лирика эпик әһатәлији, эпик тәфәккүрә мејл едирди, — бунсуз онун поезијасыны гәтијјән тәсәввүр етмәк олмас. Шаирин поемаларына Б.Ваһабзадәнин вердији тәһлил дә бизим бу гәнаәтимизи мөһкәмләндирир. С.Вурғунун поемалары һәр дөфә јени бир һадисә олараг јаранырды вә тәсәдүфи дејил ки, бу поемаларын әксәријәти мұбаһисәләр доғурурду, әдәби фикри һәрәкәтә, чана кәтириди. Мәсәлән, "Муған", "Заманын бајрағдары", "Ленинин китабы" поемалары илә ејни вахтта С.Вурғун "Ајкүн" поемасы илә чыхыш едир вә мүйәјән мә'нада бу әсәр шаирин поезијасыны јекунлашдырыр. "Ајкүн" онун сонунчу әсәридир. Б.Ваһабзадә доғру мұһакимә јүрүдүр ки, "эпик план, кениш һәјәти лөвһәләри әкс етдирән "Ајкүн" өз характери илә "Комсомол поемасы"ны хатырладыр"¹. Чүнки бурада "образлар тәрәннүм олунмур, өз фәрди хусусијәтләри илә көстөрилир"². Поеманын бу јарадычылыг хусусијәт-

1 Ваһабзадә Б. С.Вурғун, с. 200.

2 Ваһабзадә Б. С.Вурғун, сәһ. 206.

ләрindən чыхыш едәрәк Б.Ваһабзаде онун тәнгидини дә нәзәрдән кечирир, бу әсәр һагында вахтилә кәскин мәгаләләрлә мәтбуатда чыхыш етмиш мөәллифләрлә¹ полемикаја кирир, өз тәдгигат мөвгејини ајдын ифадә едир. Хүсусилә бу мөвге мөәллифин поемаја аид тәнгидинин ајры-ајры мүддәаларына мүнәсибәтиндә чох ајдын нәзәрә чарпыр. Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, Б.Ваһабзаде поеманы ајрыча јох, онун тәнгиди илә әлагәдә тәһлил едир ки, бу да әсәри әдәби-тарихи вә ичтимаи контекстдә тәгдимини тәмин едир.

Б.Ваһабзадәнин монографијасында шаирин драматуркијасына һәср едилән тәһлили дә әсас етибарилә гәнаәтбәхш вә әһатәли тәһлил һесаб едә биләрик. Марәғлыдыр ки, шаирин драматуркијаја мүрачиәтини онун бүтөвлүкдә поезијасынын дахилир бир кејфијәти илә изаһ едир, хүсусилә поемаларына хас инсанын конкрет вә епик планда кәстәрилмәси хүсусијәти илә ајдынлашдырыр. С.Вурғунун драматуркијасы онун "епик нөвлү поемалары үзәриндә јаранмышдыр".² —тәдгигатчынын чыхардыгы бу нәтичә бизә доғру вә дүзкүн көрүнүр³. Сәчијәвидир ки, бу фикир монографијада анчаг мұшаһидә сәвијәсиндә галмыр, ајры-ајры әсәрләри, мәсәлән,

1 Гүлүзаде М. С.Вурғунун "Ајун" поемасы һагында, "Коммунист" газети, 13 март 1952; Чефоров М.Ч. "Ајун" поемасы һагында, "Әдәбијәт газети", 15 март 1952.

2 Ваһабзаде Б. Сәмад Вурғун, с. 254.

3 Академик М. Ариф дә "С.Вурғунун драматуркијасы" әсәриндә белә һесаб етмишди. Марәғлыдыр ки, бу һагда ән чох шаирин "Комсомол поемасы" бу чәһәтдән С.Вурғунун драматуркијаја кәчмәсини һазырлајан әсәр олараг сәчијәлендирилди. М.Ариф јазарды ки, бу әсәрдә артыг үнор чәһәтдән јох, "драм әсәринин таркибиндән сәһбәт едә биләр"—Бак: М.Ариф. С.Вурғун драматуркијасы. Бак, 1964, с. 19.

дејәк ки, "Вагиф" драмынын тимсалында сүбута јетирилир; Вагифин образына, тәлејинә вә дөврүнә С.Вурғун поезијасында мүрачиәтин әдәби вә мәнәви әсаслары кәстәрилир.

Монографијанын С.Вурғунун драм әсәрләринә һәср едилән сәһифәләри тәкчә бу әсәрләрин идејасыны, мөвзусуну, конфликтини, әсас гәһрәмәнларыны изаһ етмир; ејни заманда, бу әсәрләрин тәнгиддә доғурдугу чанлы мүнәсибәти дә, реаксијаны да әһатә едир вә бу чәһәтдән "Инсан" драмынын тәһлили ајрыча гејд олуна биләр. һәм дә һесаб етмәк олар ки, мөәллифин "Инсан" пјеси һагында гәнаәти бу әсәр һагында тәнгиддә јаранмыш гәнаәтдән маһијәтчә фәргләнмир. Бизчә, "Инсан" С.Вурғунун мүрәккәб әсәрләриндән биридир. Драм һагында, һәтта жанр хүсусијәти һагында мұбаһисәли фикирләрин ифадәсини дә бунунла изаһ етмәк мүмкүндүр. Мәсәлән, Б.Ваһабзаде белә һесаб едир: "Бизчә "Инсан" драм олмагдан чох, драматик поемадыр"¹. Бу гәнаәтинә көрә дә мөәллиф әсәри "оху драмы" адландырыр. Нә үчүн халис драм дејилдир?—бу суалы да изаһ едиб јазыр ки, драм һәр шөјдән әввәл һәрәкәтдир. Мөәллиф бу мәнада "Инсан"да һәрәкәтин олмадығыны иддиә едир. "Бурада сәһнәләр, сөзләр, вәзијәтләр һеч дә һамишә һәрәкәтдән доғмур"². Афористик фикир, мөәллифин гәнаәтинчә, пјес-

1 Ваһабзаде Б. С.Вурғун, с. 308.

2 Ваһабзаде Б. С.Вурғун, с.310.

дә һәрәкәти үстәләмишдир. Әлбәттә, драм һагында бу фикир дә жени фикир дежилдир. Б.Ваһабзаде дә фикирини ирәли сүрәркән вахтилә драм һагында мәгаләләр язмыш мүәллифләре истинад едир. Бизчә, Б.Ваһабзадәнин пјесин тәнгидинә әсасланыб драм һагында чыхардыгы фикри нәтичә дә маһијәт етибарилә мубаһисәлидир. Мүәллиф белә һесаб едир ки, С.Вурғун драмда драматуркијанын ганунларына әмәл етмәмиш, бунун нәтичәсиндә "сәһв јолла кетмиш, образлары, һадисәләри һәрәкәтдән мәһрум етмәклә әсәринин драматуржи инкишафына зәрәр вурмушдур".¹ С.Вурғунун заманын сынағындан чыхмыш драмына белә мүнәсибәти башга мүәллифләрин дә мәгаләләриндә көрмәк мүмкүндүр. Б.Ваһабзаде бу тәнгиди бир гәдәр дә дәринләшдирәрәк даһа сонра јазыр: "Дүнја драматуркијасынын зирвәсиндә дуран "һамлет" дә фәлсәфи әсәрдир. Бу әсәрдә һәјат һадисәләри фәлсәфи јүксәклијә галдырылмыш, С.Вурғунун дедији кими, "һәјата арифанә бахыш"ла бахылмышдыр. Бәс белә олдугда, Шекспирин фикир вә инсанлары сәһнәнин ганун-гајдаларына сығышдырыла билдији һалда, нә үчүн С.Вурғунун фикир вә һиссләри сығышдырыла билмирди?" Доғрудур, белә мұһакимәнин бәдии әсәрә мұәјјән нормаларла јанашмағ демәк олдугуну фәһм едәрәк мүәллиф сонра дәрһал гејд едир: "Әлбәттә, мәсәләни бу чүр гејмағ тамамилә сәһвдир". Лакин бу сәһ-

1 Ваһабзаде Б. Сәмад Вурғун. с. 310.

вә бахмајарағ тәдгигатчы јенә дә өз фикриндә исрар едәрәк јазыр: "Әсас мәсәлә фикирләри вә дујгулары сәһнәнин төләбләринә ујғун шәкилдә ифадә едә билмәк устатылындадыр".

Әкәр мүәллифин мұһакимәләринин мәнтигини изаһ етсәк гејд етмәлијик ки, о, С.Вурғунун пјесини онун мәһз сәһнәнин ганунлары әсасында јазылмамасына көрә тәнгид едир, әсәрин гүсуруну бу мөһамда ахтарыр. Лакин әс-линдә исә С.Вурғун "Инсан" пјесини јазаркән өзүнү тамам сәрбәст һисс етмишдир, өз гаршысына һансыса ганунла-ра әмәл едәрәк әсәр јазмағ төләбини вә мөгсәдини гејма-мышдыр. "Инсан" пјесинин тәнгидинин ән зәиф вә ән мубаһисәли тәрәфи дә елә бундан ибарәт һесаб едил-мәлидир. С.Вурғунун пјеси өз дахили ганунлары, өзү-нәмәхсус хүсусијәтләри олан әсәр иди. Шаир әсәрини јарадаркән өз бәдии вәзифәсини мұһарибә шәраитиндә инсанын тәлејини, инсанын фикир аләмини көстәрмәк ки-ми мұәјјән етмиш вә ону буна ујғун оларағ да реализә едирди. Бурада инсанлар һәрәкәт етмәкдән чох, фикир вә мұһакимә жүрүдүрдүләр. Шаирин гәһрәманлары фи-кир, дүшүнчә адамларыдырлар вә онлар мәһз бу чәһәт-ләри илә, характерләринин бу јөнүмү илә марағлы вә өзүнәмәхсус идиләр. Пјесин тәнгидиндә дә, бизчә, бу чәһәт лазымынча нәзәрә алынмалыдыр вә буна көрә әсәрин тәһлили монографијада мұәјјән дәрәчәдә онун маһијәтинә, спесификасына мұвафиг дежилдир.

Лакин бу кими мөгамлара бахмајараг "С.Вургун" монографиясы бөјүк шаирин јарадычылыгына һәср олунмуш дөјәрли вә әһәмијјәтли монография һесабадилмәлидир. Беләликлә, Б.Ваһабзадәнин мөгаләләриндә, тәдгигатларында бөјүк С.Вургун һагында, онун шәхсијјәти вә сәнәти, онун XX әср әдәбијјатда јери һагында фикирләри мөәллифин бу поезијаны, мәнәви вә сәнәт дөјәрләрини дәрк етмәк истигамәтиндә узунликләхтарышларынын нәтичәси вә јекуну һесабадиләбиләр. Там әсасла демәк олар ки, Б.Ваһабзадәни Вургун поезијасынын, Вургун сәнәтинин бөјүк, мијаслы проблемләри дүшүндүрүр. Тәдгигатчы—шаирин вахташыры Вургун ирсинә мұрачиәти дә бунунла изаһ олуна биләр. О да чох мұһүмдүр ки, Б.Ваһабзадә һәр дәфә С.Вургундан сөз ачаркән һәр шөјдән әввәл, әдәбијјатын өтәри бир һадисәсиндән јох, кәләчәјә үнванланан бир һадисәсиндән сөз ачыр. Б.Ваһабзадә үчүн С.Вургун ирсини тәдгиг етмәк—бөјүк поезија мәктәбини, бөјүк сәнәт мәктәбини тәдгиг етмәк демәқдир.

НӘСРӘ ШАИР БАХЫШЫ

Әдәби тәнгид жанрында чохиллик фәәлијјәтиндә Б.Ваһабзадә, әлбәттә, јалныз поезија мәсәләләри илә марағланмамышдыр. Доғрудур, поезија, онун тарихи вә мұасир јоллары, поетика мәсәләләри шаирин әдәби дүшүнчәләриндә даһа бөјүк јер тутур вә үстүнлүк тәшкил едир. Лакин бунунла белә шаир тәнгиддә һәмишә әдәби-тарихи процеси, әдәбијјат әләмини даһа кениш вә әһәтәли шәкилдә әкс етдирмәјә, әдәби кедишатын ән јәни вә әһәмијјәтли һадисәләринә өз сәнәткар мұнасибәтини ифадә етмәјә сәј кәстәрмишдир ки, биз буну да Б.Ваһабзадәнин јазычы тәнгидинин чох дигтәләјиг мөзијјәтләри вә өзәлликләри сырасында ајрыча гејд етмәлијик. Јазычы тәнгидиндән бәһс едиләркән доғру олараг кәстәрилмишдир ки, әксәр һалларда јазычылар, сәнәткарлар "тәнгидчи" ролунда чыхыш едәркән јалныз өз субъектив бахышларыны, концепсијаларыны ифадә етдирмир, һәм дә бүтөвлүкдә әдәбијјатын, әдәби просесин истигамәтләрини вә мејлләрини дә өз көрүшләриндә әкс етдириләр. Белә мөгамда јазычы тәнгиддә әдәби просеси әһәтә едир, профессионал тәнгиди тәфәққүр сәвијәсинә јүксәлир.¹ Белә бир әһәтәлиликлә, әдәби просеси

1 Салманов Ш. Јазычы вә әдәби просес. Азәрбајҗан ЕА-нын "Хәбәрләр"и (Әдәбијјат, дил вә ишәсәнәт сәр.), 1998, N 3-4, с. 97.

пешәкар тәнгиди тәфәккүрлә гавраыш вә дәјәрләндирмә Б.Ваһабзадәнин тәнгидинә дә хас бир хүсусијәтдир. Јери кәлмишкән гәјд етмәк лазымдыр ки, Б.Ваһабзадә мүасир әдәбијјат һаггында мөгаләләр јазмагла јанашы, һәм дә мүасир әдәбијјат тарихинин тәдигиндә дә сәмәрәли иштирак етмиш мүәллифләрдән биридир. О, мәсәлән, үч чилдлик "Азәрбајҗан әдәбијјаты тарихи" әсәринин совет дәврүнә һәср едилән үчүнчү чилдинин мүәллифләриндәдир. Бу чилд үчүн мүнәрибәдән сонрақы драматуркија бәһсини јазмышдыр. һәмчинин Б.Ваһабзадә Бақы Дәвләт Университетинин нәшр етдији "Азәрбајҗан совет әдәбијјаты тарихи" әсәринин јазылмасында да мүәллифләрдән бири сифәти илә иштирак етмишдир. Беләликлә, бунлара әсасән Б.Ваһабзадәнин әдәбијјатшүнаслыг вә тәнгидчилик фәалијјәтиндә мүасир әдәбијјатын мүнһүм проблемләринә, бир чох сәһләринә кениш вә әһәмијјәтләри јер вердијини тәсдиг едә биләрик.

Ајдындыр ки, биз белә дејәркән һәм дә Б.Ваһабзадәнин мөгаләләриндә бу мәрһәләләрин бүтүн әдәби һадисәләринә мүрачиәт едилдијини нәзәрдә тутмуруг. Б.Ваһабзадә мүасир әдәбијјатын даһа чох фикринә, әдәби-естетик зәвгүнә јахын һадисәләринә мүрачиәт етмишдир ки, бу чәһәт дә, бизчә, илк нөвбәдә онун јазычы тәнгидинин мөвгәји вә көрүшләрилә, сәнәт, әдәбијјат әсәрләринә јанашма вә дејәрләндирмә ме'јарлары илә бағлы бир мәсәләдир. Мәсәлән, бу неггәји-нәзәрдән Б.Ваһабзадәнин бир сыра нәср әсәрләри, насирләр ба-

рәдә мөгаләләри чох характерикдир. Чох мүнһүм чәһәтдир ки, һәммин мөгаләләриндә Б.Ваһабзадә нәсри милли әдәбијјатын әсас, сигләтли, ичтимаи-мә'нәви проблемләрини галдыран вә һәлл едән бир јарадычылыг нөвү кими нәзәрдән кечирир вә гижмәтләндирир. М.һүсәјн, С.Рәһимов, Мир Чәләл, Ә.Вәлијев вә башга насирләр һаггында мөгаләләриндә бу чәһәт хүсусилә чох габарыгдыр. Бу мүасир јазычыларын чохчәһәтли јарадычылыгларында Б.Ваһабзадә, һәр шәјдән әввәл, Азәрбајҗан нәсринин гүдрәтли, өзүнәмәхсус сәнәткарларыны тәгдим едир, онларын сәнәт ахтарышларында милли нәсрин јәни реалист кәјфијјәтләрини арајыб арашдырыр вә мејда-на чыхарыр. Мәсәлән, халг јазычысы С.Рәһимов һаггында мөгаләси бу бахымдан нүмунәвидир. Көркәмли әдибин алтмыш иллијинә һәср етдији мөгаләсиндә Б.Ваһабзадә доғру гәјд едир ки, бу гүдрәтли насирин гәләминдән чыхмыш ән јахшы нәср нүмунәләри, романлар XX әср Азәрбајҗан нәсринин гызыл фондуна дахил олмуш әсәрләрдир. Әдибин јарадычылығына үмуми бир нәзәр үчүн Б.Ваһабзадәнин сечдији ме'јар да чох мүнһүм вә әсаслыдыр. Мүәллиф јазыр: "С.Рәһимовун әсәрләриндә идејалылыг ән әсас бир амил кими диггәти чәлб едир." Јазычынын бүтүн јарадычылыг тәчрүбәсинә әсасланараг тәнгидчинин бу нәзәр-неггәсини, бу тәһлил ме'јарыны тамамилә дүзкүн вә объектив һесаб етмәлијик. О да гәјд олунмалыдыр ки, идејалылыг категоријасы өзү мүәлли-

фин тәһлилиндә тутумлу, аһатәли бир анлыҗыш сәвиҗәсиндә чыхыш едир: җәһни тәкчә җазычынын нәсринин, романларынын мөвзусу ичтимаи дөҗәри илә әләгәдар тәрәфләри деҗил, еҗни сәвиҗәдә һәм дә өзүмлүлүҗүнү, халҗ һәҗаты илә үзви вә дәриндән бағлылыгыны, җәһни С.Рәһимов нәсринин бәдиилек кеҗфијәтләрини дә өзүндә еһтива едир. Мүәллимфин үмуми муһакимәләриндән чыхыш едәрәк идејалылыгын мәһз бу мәһнада онун тәрәфиндән дүшүнүлдүҗүнү вә тәһлилдә тәтбиғ етдијини көрә биләрик. Идејалылыгы С.Рәһимов нәсринин көклү принципи сәјан тәнгидчи бу нәсрә чошғун бир нәһрин тәсвир олундуғуну сөйләјән мүәллифләрлә¹ разылашарағ бу нәһрин, һәр шејдән әввәл, халҗ һәҗатындан ибарәт олдуғуну көстәрир. С.Рәһимов нәсринин бу хусусијәтини изаһ едәркән Б.Ваһабзаде Ч.Җаббарлынын вахтилә "Аршын мал алан" комедијасы һаггында сөзләрини хатырладырды. Мәһлумдур ки, Ч.Җаббарлы демишди: "Бу күн бир франсыз харичдә отуруб "Аршын мал алан"ы охујарағ "бу, Азәрбајҗан һәҗатындандыр, орада белә бәләр, белә кәңчләр, белә гызлар вар"—дејәндә Ч.Җаббарлынын бу фикрини С.Рәһимов җарадычылыгына шамил едәрәк Б.Ваһабзаде һағлы оларағ җазырды: "Биз чәсарәтлә еҗни сөзләри "Шамо" һаггында да дејә биләрик. Белә ки, роман-епопеја Азәрбајҗан халгынын ингилаба гәдәрки һәҗаты, психолокијасы, әдәт вә әһнәһәси һаггында ајдын

бир тәсәввүр җарадыр. Әкәр биз Шамо вә Алонун, Гәмәр вә Кәҗәрчинин, Мүгүм бәј вә Ләјләк Әләмдарын адларыны дејишдириб башга халғлара мәхсүс адларла әвәз етсәк белә, јенә дә бу адамларын өз тәбиәтләри етибарилә азәрбајҗанлы вә бу һәҗатын јалныз Азәрбајҗан һәҗаты олдуғуну јәгин едәрик. Бу, бир тәрәфдән әдибин фитри истәдады илә изаһ едилирсә, икинчи тәрәфдән онун бир вәтәндаш кими һәҗат һадисәләринә фәәл муһасибәти илә изаһ едилмәлидир".¹

Олсун ки, индики ичтимаи фикир вә методоложи меҗарлар мөвгејиндән, тарихә бахышымызын јүксәклијиндән "Шамо" романынын мүәјјән тәнгидә ләјиг чәһәтләри вардыр. Доғрудан да, җазычы бу романда Азәрбајҗан тарихинин мүрәккәб илләрини, сијаси проселәрини мүәјјән дәрәчәдә совет тарихшүнаслыгы мөвгејиндән әкс етдирмишди. Лакин о да етираф олунмалыдыр ки, һәтта идеја мүндәричәсинин бу тәрәфи илә бирликдә белә "Шамо"да халғ һәҗатынын вә психолокијасынын мүстәсна бәди и гүввәтлә вә дәринликлә тәчәссүмү данылмаз һәгигәтдир.

Әдибин сәнәтиндә идејалылығ категоријасынын башга бир тәрәфинә тохунарағ Б.Ваһабзаде онун әсәрләриндә, романларында һәҗатын мүсбәт, ишығлы башланғычынын илһамла кәстәрилмәси хусусијәтини гејд едир. Дигәт едилсә, бу естетик кеҗфијәт дә С.Рәһи-

1 Мәсәлән, рус тәнгидчиси З.Кердина С.Рәһимов нәсрини чошғун бир нәһр адландырырды.

1 Б. Ваһабзаде. Сәләликдә бејүлүк. Бағи, 1978, с. 84.

мовун сәнәтинин халг һәјаты илә үзви вәһдәтиндән ирәли кәлән бир мәзијјәт олдугуну играр едә биләрик. Әлбәттә, тәнгидчи буну јазычынын һәјаты биртәрәфли тәсвири кими баша дүшмәкдән узагдыр. О доғру кәстәрир ки, С.Рәһимов әсәрләриндә мәнфи инсан типләри дә сон дәрәчә мүнһәм јер тутур: бу типләр, гүввәләр өз гара нијјәтләрини һәјата кечирмәк үчүн дәридән-габыгдан чыхырлар. Лакин әдибин әсәрләриндә белә гүввәләрә гаршы халг характеринин тәчәссүмү олан инсан сурәтләри дәјаныр. Ало, Шамо, Сафо, Гәмәр, Мирзә Валәһ вә б. белә инсан типләри вә образларыдырлар. Әдибин јарадычылығыны сәчијәләндирән хүсусијјәтләр сырасында инсанын мүрәккәб һәјат һадисәләри бурулғанында тәсвири дә Б.Ваһабзадәјә хүсусилә чоһ јахындыр... "Сүләјман Рәһимов һәјаты ениши, јохушу, кәдәри вә севинчи илә бир јердә тәсвир едир. Онун гәһрәманлары һәјатын мүхтәлиф кешмәкешләринә дүшүр, изтираб кечирир, севинир, кәдәрләнир, енир, галхырлар. Бир сөзлә, һәјат мүбаризәсиндән кечиб бәркијирләр".¹ Бу исә тәбии олараг С.Рәһимов нәсринин поетикасыны да тәјин едир. Б.Ваһабзадә јазыр: "Әдибин әсәрләриндә һәјатын өзүндә олдугу кими һәм јумор, һәм дә чиддилик вардыр."² Башга сөзлә, тәнгидчи С.Рәһимов нәсриндә мүхтәлиф типли инсанларын тәсвир олундугуну кәстәрир. Инсан типләри-

¹ Ваһабзадә Б. Садаликдә бейүлүк. Баскы, 1978, с. 89.
² Јәнә орада.

нин әлванлығы, мүхтәлифлији, чешидлилији әдибин үслубунун рәнкарәнклијини, дахили имканларынын түкәнмәзлијини, реалистик кенишлијини тәмин етмишдир. Б.Ваһабзадә дә дүзкүн нәтичәјә кәлир ки, С.Рәһимовун јарадычылығында "үслуб рәнкарәнклији" вардыр. Бу фикри даһа да конкретләшдириб мүнәллиф, мәсәлән, әдибин бир сыра һекајәләриндә ("Су әризәси", "Малјемәз", "Хорузлу дәмәл" вә с.) "Мирзә Чәлил үслубу" әләмәтләрини көрүр вә гиймәтләндирир, бундан фәргли олараг әсәрләринин башга бир гисминдә, мәсәлән, "Ајналы", "Медәлјон", "Гардаш гәбри" кими повестләриндә әдибин "һәјат романтикасыны, ше'ријјәтини" кәстәрмәјә чалышдығыны јазыр вә бүтүн бу фикирдән белә бир доғру нәтичә чыхарыр: "Онун јарадычылыг тәбиәти үслублары, әдәби чәрәјанларын мәнһуд чәрчивәсинә сыгышыб галмыр, гәлибләрин чәрчивәсиндән кәнара чыхыр".¹ Әдибин үслуб динамикасы барәдә мүнәллиф фикрини белә јекунлашдырыр вә гејд етмәлијик ки, бу фикир С.Рәһимов нәсринин үслубуну чоһ дүрүст изаһ едир. О да чоһ өнәмлидир ки, Б.Ваһабзадә әдибин сатирик, күлүш сәпкисиндә јаздығы әсәрләриндә күлүшүн чидди мәзмун дашыдығыны да гејд едир. Мәсәлән, әсасән сатирик планда јазылмыш һекајәләриндә "дахили бир кәдәр" мүшаһидә едир, "гәһгәһәләр ичәрисиндә көз јашлары"нын дујулдугуну јазыр. Бу чәһәтдән мәсәлән, "Су әризәси" һе-

¹ Б.Ваһабзадә. Садаликдә бейүлүк. Баскы, 1978, с. 91.

кажәсинин гәһрәманы Гәдим киши образыны Б.Ваһабзаде дүзкүн изаһ етмишдир. Мүәллифин мүшаһидәсинә керә бу образын вәзијјәти тәхминән Чатски ("Ағылдан бәлә") вә Искәндәрин ("Өлүләр") вәзијјәтинә охшајыр вә мағаләдә мүәллиф әсас етибарилә әдибин ајры-ајры сурәтләри, гәһрәманлары үзәриндә мүһакимә јүрүтсә дә, нәтичә етибарилә бу мүһакимәләрдән әдибин бәдии инсан сурәтләри барәдә нәзәри үмумиләшдирмәләрә кәлиб чыхыр.

С.Рәһимов нәсриндә, хүсусилә романларында гәһрәманларын мүсбәт вә ја мәнфи дејә бөлүнмәмәси, тәсвир олунмамасы барәдә фикир, бизчә, белә мүһүм бир нәзәри үмумиләшдирмә кими чох дөгиг вә дүрүстдүр. О да олдугча марағлыдыр ки, Б.Ваһабзаде бу чәһәтдән С.Рәһимовун романлары сырасында "Сачлы" романыны ајрыча гејд едир. Доғрудан да бу, беләдир. "Сачлы" 30-чу илләрин мүрәккәб, зиддијјәтли, драматик һәјатыны вә керчәклијини әкс етдирән эпик бир романдыр. Һәтта, бир чох хүсусијјәтләринә керә социалист реализминин һаким олдугу бир әдәби дөврдә јазылдығына бахмајараг бу романы һәмин метода, онун принципләри чәрчивәсинә дахил етмәк мүмкүн олмур. Б.Ваһабзаде доғру гејд едир ки, бу роман да "мүхтәлиф сәчијјәли типләр" сәрхисидир. Бурада мәсәлән, Сүбһанвердизадә кими дәһшәтли бир тип вардыр. Онун симасында санки јазычы репресија дөврү рәһбәр ишчиләрин ич маһијјәтини бүтүн дәринлији

илә ачыб кәстәрмишдир. Әлбәттә, узун мүддәт әдибин бу типли сурәтләри садәчә мәнфи инсан характери кими изаһ олунмушдур. Лакин әспиндә исә С.Рәһимовун мәнфи инсан образларында конкрет тарихи-социал керчәклик әксини тапмышдыр вә мәнз бу чәһәтләринә керә әдибин романлары инди Азәрбајҗан һәјатынын дәрин чохчәһәтли эпик ин'икасы олараг мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. Б.Ваһабзаде һәтта С.Рәһимовун нәсриндә тәсвир олунан дөврүн дөгиг сәрһәдләрини мүәјјәнләшдирир, јазыр ки, С.Рәһимовун нәсри "Халгымызын сон јүз, јүз әлли иplik тарихинин ајнасыдыр".¹

Б.Ваһабзаде Азәрбајҗан нәсринин башга бир нүмәјәндәси—Әли Вәлијевин нәсри һағында да сәхавәтлә данышыр, онун 20-чи илләрдән сонра јаранан јени, мүасир нәсрин инкишафында көркәмли јерләрдән бирини тутдугу јазыр.

Јазычынын јарадычылығынын маһијјәтини, хүсусијјәтини тәјин етмәк истәјәркән Б.Ваһабзаде илк нөвбәдә гејд едир ки, "Ә.Вәлијевин јарадычылығынын мәнбәји халгын һәјаты вә фолклорудур. Халгын һәјаты, мәишәт вә дүшүнчә тәрзи, психоложи адәт вә ән'әнәси Ә.Вәлијевин јарадычылығынын мајасыдыр, чаныдыр". Демәлијик ки, бу фикир јазычынын јарадычылығына мүәллифин үмуми бахышынын әсас, төмәл фикридир вә бүтүн сонрақы мұлаһизәләриндә дә о, бу фикрини инкишаф етдирир.

1 Б.Ваһабзаде. Садалиқдә бәјхлүк. Баҗы, 1978, с. 94.

Мәсәлән, гејд едир ки, "Ә.Вәлиев җалныз олмуш һади-сәләри, реал адамлары гәләмә алыр". Ә.Вәлиев үчүн белә хусусијәт олдугча сәчијјәвидир вә е'тираф олунмалыдыр ки, онун бир чох романларынын һәм күчлү, һәм дә зәиф тәрәфи Б.Ваһабзадәнин гејд етдији бу хусу-сијәтлә изаһ едилә биләр.

Үмумијәтлә, С.Рәһимов вә Ә.Вәлиев дә дахил олмаг-ла совет дөврү нәсрини јаратмыш јазычыларын әсәр-ләрини, онларын мүрәккәб, зиддијәтли бир тарихи мәрһәләнин әдәбијјатында мөвгеләрини Б.Ваһабзадә лајигинчә дәјәрләндирир. Бу јазычыларын әдәбијјата мү-әјјән ичтимаи гајә илә кәлдикләрини хусуси гејд едир. Мир Чәләла һәср етдији мәгаләсиндә, мәсәлән, бу сөз-ләри охујуруг: "Ингилабдан сонра 20—30-чу илләрдә јети-шән јазычылар әдәбијјата јени бәјүк ичтимаи вәзифәләрин дашыјычысы кими бахыр вә бу мәгсәдлә ја-зыб јарадырдылар". М.Ибраһимову да, М.Чәләлы да, Әбүлһасәни дә, М.һүсәјни дә совет дөврү нәсринин јара-дычылары кими гиймәтләндирмәјә әсас верән башлыча чәһәт елә будур. Мәһз әдәбијјата ичтимаи вәзифәләрин тә'сирли ифадә васитәси кими бахдыгларына кәрә мүәллиф белә һесаб едир ки, көһнә илә јенинин мүбари-зәси, кечмишлә јени һәјатын мүгајисәли тәсвири онларын јаратмыш олдуглары нәсрин, епик әдәбијјатын әсас мөв-зу вә конфликтини тәшкил етмиш идеја-естетик башлан-гычдыр. М.Чәләл нәсрин, мәсәлән, бу чәһәтдән милли

нәсрин бариз бир нүмәјәндәсидир. Б.Ваһабзадә белә һе-саб едир ки, М.Чәләлын әсәрләриндә һәм көһнә чәмиј-јәтин, һәм дә башы көһнә, ајаглары исә јени чәмијјәтдә олан адамларын вә һәм дә тамамилә јени адамларын тәсвирини көрүрүк. Онун һекајәләриндәки адамлар јени илә көһнә арасында чарпышан адамлардыр. Әдибин ин-сан типләри һагда бу фикри онун јалныз нәсринин мөвзу тенденсијасыны јох, жанр, поетика, тәһкијә структуруну да тә'јин едән әсас амилдир. М.Чәләлын нәсрини харак-теризә едәркән Б.Ваһабзадә бу нәср үчүн һәр шәјдән әв-вәл, һекајә жанрыны, өзү дә сатирик вә јумористик һекајә жанрыны әсас жанр олараг мүәјјәнләшдирир. Бу чәһәт-дән Б.Ваһабзадә М.Чәләлын, Мирзә Чәлилдән чох Ә.Һаг-вердијевә јахын олдугуну тәсдиг етмәкдә һаглыдыр. Ејни заманда мүәллиф Ә.Һагвердијевдә олдугу кими М.Чәлә-лын да нәсриндә әсас олан сатирик үслубла јанашы ро-мантик нәср үслубунун да мүәјјән мөвгәјә малик олдугуну көстәрир. Белә ки, "Анкет Анкетов", "Ичлас гурусу" кими јумористик һекајәләриндә милли сатирик нәсрин ән'әнәләрини давам етдирән јазычы һәм дә "Сәјүд кәл-кәси", "Кәһәрин сон күнләри" кими лирик-фәлсәфи һека-јәләрин дә мүәллифидир. Конкрет мүшаһидә вә тәһлилдән Б.Ваһабзадә Мир Чәләлын нәсри, бу нәсрин үстүн үслуб тенденсијасы һагда белә јазыр: "Мир Чәлә-лын јарадычылығында јуморла лирика, реализмлә ро-мантика вәһдәтдәдир. Бүтүн бунларла јанашы Мир

Чәләл лирик, романтик әсәрләрендә дә биринчи нөвбәдә реалистдир".¹ Мүәллияфин бүтөвлүкдә җазычынын үслубу һагында бу мүшаһидәси, әлбәттә, әдибин бүтүн җарадычылығына һәср едилән мәгаләнин имканы даһилиндә лазымынча әсаслы тәһлилини тапа билмәзди, лакин буна баһмаҗараг биз бу мүшаһидәдә М.Чәләлын һәср үслубунун маһијәтини һәссаслыгга сәзилдијини гејд етмәҗе билмәрик. Б.Ваһабзадә мәгаләдә М.Чәләлын роман җарадычылығына да тохунараг, "Дирилән адам", "Бир кәнчин манифести" романларынын бу жанрын әдәбијатымыздакы инкишафында ролуну гүмәтләндирир. Мараглыдыр ки, шаир бу романларда да җазычынын үслубуна хас даһили рәнкарәнклији мүшаһидә едир вә көстәрир. Мәсәлән, "Бир кәнчин манифести" романы барәдә мүәллиф гејд едир: "Романда лирика илә сатира, реализмла романтика елә вәһдәт тәшкил едир ки, бунлары бир-бириндән аҗырмаг чәтиндир. "Бир кәнчин манифести" Мир Чәләл җарадычылығынын бүтүн кезәл кејфијәтләринин вәһдәтидир."

Б.Ваһабзадәнин башга насирләримиз һагында да бу чүр мәнәббәт вә еһтирам һисси илә җаздығыны демәк мүмкүндүр. Мәсәлән, М.Һүсәйн онун бир кичик җазысында бүтүн сәнәткар шәхсијәти илә охучу гаршысында чанланыр. О, бурада сәнәткарын мүасир әдәби инкишафда јерини вә мөвгејини көстөрмәҗе чалышмышдыр. Бу җазыда

гејд едир ки, М.Һүсәйн дүнја әдәби вә ичтимаи һадисәләрини изләјирди. "Һәм бәдии әсәрләри, һәм да нәзәри мәгаләләри илә дәрһал бунлара чаваб верирди. М.Һүсәйн "фикрән дә, руһән дә мүасир җазычы иди"— дејә гүдрәтли әдиб һагында шаир фикрини чох дәгиг ифадә едир.

Нәсримизин көркәмли җазычылары һагында олдуғу кими Б.Ваһабзадәнин мүасир нәсрин бир чох әсәрләри һагында да һәрәртлә, гызғын мараг һисси илә мәгаләләр җаздығы да мөлүмдүр. Онун белә мәгаләләри сырасында халг җазычысы М.Ибраһимовун "Бөјүк дајаг" романына һәср етдији мәгалә (1957) аҗрыча гејд олунмаға лајигдир. Б.Ваһабзадәнин бу романа хүсуси мүрачәти, әлбәттә, сәбәбсиз вә тәсадүфи дејилдир. Сталин шәхсијәтинә пәрәстиш тәзәчә төнгид олундуғу дөврдә, јәни 50-чи илләрин орталарында јаранан бу роман җалһыз кечмиш совет чәмпијәтиндә јени социал-мәнәви процессләри әһатәли, эпик чохчәһәтлилији илә әкс етмәк нөгтеји-нәзәрден јох, һәм дә әдәбијатда, бәдии тәфәккүрдә, совет әдәбијатынын бәдии-фәлсәфи консепсијасында әмәлә кәлмәкдә олан тәзәлији, һәјат һадисәләринә, инсана сәнәткар мүнәсибәтинин бир чох еһкамлардан, сталинизм буховларындан хилас олмасыны да өзүндә тәмсил едирди. М.Ибраһимовун әсәри әдәбијата идеја-бәдии јениләшмәнин мүһүм, һәлледици

1 Ваһабзадә Б. Садрлиқда бөјүклүк, с. 110.

1 Ваһабзадә Б. Санәткар вә заман. Баһы, 1976, с. 68.

мөгамында мејдана чыхмыш роман иди. Б.Ваһабзаденин да романа хусуси мұрачиәти вә марағыны илк нөвбәдә бу амиллә изаһ етмәк лазымдыр. Б.Ваһабзадә романын адындан чыхыш едәрәк мәгаләсини "Ән бөјүк дајаг халгдыр" адландырырды. Мүәллиф романын бәдии пафосуну тәјин етмәк истәјәркән дә "ән бөјүк дајаг ким-дир?" суалын романын бүтүн бәдии-психоложи мәзмунунун вердији чавабла—"бу дајаг халгдыр",—чавабы илә мәһаландырырды. Б.Ваһабзадә жазырды ки, "һәр бир кәсин ән бөјүк дајағы тәк-тәк адамлар дејил, мәнсуб олдуғу халгдыр" ...Бизим фикримизчә, "Бөјүк дајаг" романында мүәллифин гаршыја гојдуғу биринчи фикир будур вә мүәллиф бу фикрин ифадәси олараг Рүстәм киши образыны жаратмышдыр".¹ Доғрудан да, романын мүәллифи бөјүк бир дөврүн социал вә мәһәви сарсынтыларыны Рүстәм кишинин образында, онун фәалијәт тәрзиндә, инсанлара мүнәсибәтиндә ифадә едә билмишди. Рүстәм киши дөврүн рәһбәр хадимләринин үмүмиләшдирилмиш образы кими јүксәлирди вә бу сәбәбә кәрә Б.Ваһабзаденин бу образ һагында сонрақы фикри дә дүзкүн иди. О жазырды: "Бу образ өз тәбиәти, руһу вә психоложијасы етибарилә әдәбијатымыз үчүн тамамилә јени бир образдыр". Чох мүнүм бир мәзијәтдир ки, мүәллиф бу јениликләри нәинки гејд едир, ејни заманда онун нәдән ибарәт олмасыны, идејасыны вә мәзмунуну да ачыб кәстәрир. О

¹ Ваһабзадә Б. Сәһәтәр вә заман, с. 42.

да сәчијәвидир ки, образын јениликләри илә әлағәдар олараг романын конфликтинә тохунур вә белә һесаб едир ки, бу конфликт көһнәликлә јенилијин мұбаризәсидир. Конфликтин бу хусусијәти илә романын мұасир әдәбијатын конфликт типинә јахын олмасыны гејд едән мүәллиф ејни заманда бу конфликтин маһијәтчә јенилијини дә, јәһни әсасән көһнәлији тәмсил едән Рүстәм кишинин "тамамилә мәнфи, ејбәчәр" бир инсан олмадығыны да, мұәјјән мүсбәт кејфијәтләрә дә малик олдуғуну да жазырды. Мүәллиф доғру мұәјјән едирди ки, Рүстәм киши мұһафизәкардыр, ата-баба гајдаларынын, көһнә адәт вә вәрдишләрин әсиридир, худбиндир. Өзүндән башга һеч кәсин фикри илә һесаблашмағ истәмир. О, һәм аиләдә, һәм дә чамаат арасында мұәјјән дәрәчәдә мүстәбиддир. Јалһыз буну гејд етмәк галыр ки, гәһрәманын бу сифәтләри тәкчә онун фәрди—шәхси сифәтләри олараг галһмыр, һәм дә онун бу характери архасында дөврүн, социал керчәклијин доғурдуғу бәлаларын дајандығыны да нәзәрә алмағ лазымдыр. Мүәллифин Рүстәм кишини мүстәбид кими мұәјјән етмәси дә мәһз бунунла изаһ едилә биләр вә едилмәлидир. Совет чәмијјәтиндә вә сијаси һәјатында төрәдилән инсан фәциәләринин сәбәбкәры елә бу чүр рәһбәр типләринин мөвчудлуғу олмушдур. Әлбәттә, Б.Ваһабзадә өз интерпретасијасында әјани олараг бу нәтичәјә кәлмир. Әспиндә бу, романын жазылдығы дөврдә мүмкүн дејилди. "Бөјүк дајаг" шәхсијәтә

пәрәстиш, сталинизм репрессиясынын тәнгид олундуғу шәраитдә јаранмышдыр. Анчаг бу тәнгидин дә мүәјјән һәдди вар иди: әдәбијат, о чүмләдән тәнгид бу һәддә гәдәр јүксәлә билирди. Лакин буна бахмајараг Б.Ваһабзадә јазычынын романында әсас гәһрәманлардан биринин мүстәбид сәвијјәсиндә мејдана чыхмасыны гејд етмәклә мүәјјән мәнада тәнгиддә, ичтимаи-әдәби фикирдә мүәјјән едилән бу һәдди ашдығыны инди демәјә әсас верир. Мүстәбидлик һәјатда—һәм шәхси, һәм дә ичтимаи һәјатда тәбии олараг фачиәләр доғуруп. Рүстәм кишинин өзүнүн мүәллиф тәрәфиндән фачиәви характер һесаб едилмәси дә тәсадүфи дејилдир. Рүстәм киши мүстәбид олса да, дәвләт вә халг малыны талан еләјәнләрә гаршы амансыздыр. Анчаг өзү бу чүр гүввәләрин әһатәсиндәдир. О, мәнз јалтаглара, әлиәјриләрә инаныр. Тәнгидчи образын бу адамларла әһатәләnmәсини, онлара инанмасыны дүзкүн олараг онун фачиәсинин әсас мәнбәји һесаб едир. Лакин Рүстәм кишинин бәласы, фачиәси јалныз бу дејилдир. Онун фачиәси даһа дәрин вә чиддидир. О, јенилијә гаршы, јени инсанлара гаршы мүнәсибәтіндә гүсрулдур вә сәртдир ки, бу да онун һәм бир инсан, бир характер олараг, һәм дә бир башчы, бир рәһбәр олараг фачиәсини дәринләшдирир, ичтимаи фачиә сәвијјәсинә галдырыр. Б.Ваһабзадә романын мүсбәт гәһрәманларыны да бу мөвгедән тәһлил едир. Рүстәм кишинин мүстәбидлији халгдан, чәмијјәтин габагчыл

гүввәләриндән, инсанларындан ајры дүшмәси илә бағлыдыр: мәнз бу гүввәләрлә үзләшдикдә онун бир инсан вә рәһбәр олараг мәнфилији, тәбиәтчә гүсрулу олмасы вә ејбәчәрлији, нәтичә етибарилә мүстәбидлији мејдана чыхыр. Бу чәһәтдән мүәллиф доғру олараг Рүстәм кишинин бүтүн мүстәбидлијинә гаршы мүбаризәдә романын әсас сурәтини—Маја сурәтини хүсуси олараг фәргләндирир; бәлә һесаб едир ки, "Маја, Рүстәм кишинин айләсинә дахил олан күндән бу айләдә бир тәбәддүлат, бир тәзәлик әмәлә кәлир. Маја өзү илә бәрәбәр бу айләјә јени мүнәсибәт, јени дүнјакөрүшү, јени гәјда-ганунлар кәтирир. Лакин онун кәтирдији бүтүн бу јениликләр Рүстәм киши тәрәфиндән бөјүк мүғавимәтә раст кәлир вә буна кәрә дә айлә һәјәчан ичәрисиндәдир".¹ Башга сөzlә, тәнгидчи Мајаны Рүстәм кишинин мүстәбид тәбиәтини ашкарлајан бир сурәт сәвијјәсиндә тәғдим едир. Романда Рүстәм киши бир чох адамларла тоғушур, анчаг бу тоғушмада ән мөһкәм вә чидди характер Маја олур. Б.Ваһабзадә Маја илә Рүстәм кишинин тоғушмасыны, зиддијјәтини доғру олараг "ики зидд характерли адамын тоғушмасы кими дејил, ики тәсәввүрүн, ики адәтин, ики вәрдишин гаршылашмасы кими" мәналандырыр вә буну романын конкрет епизодлары, ситуасијалары илә ачыглајыр, сүбута јетирир. Маја илә зиддијјәтдә Рүстәм кишинин адамлара лагејд вә биканә мүнәсибәти, инсандә

1 Б.Ваһабзадә. Санәткар вә заман. с. 44.

инсанилији көрүб дөжөрлөндирмөмөси мејдана чыхыр, һәр бир инсанда инсаны көрө билмөмөси ашкарланыр. Рүстәм кишинин мүстәбидлији дә елә бундан башланыр; бу, онун мүстәбидлијинин әсас көстәричисидир. Маһијәт е'тибарилә исә тәнгидчи Рүстәм кишинин мүсбәт вә јени гүввәләрдән ајры дүшмәсини—әсас гүввәдән, әсас дајагдан—халгдан ајры дүшмәсини онун фачиәсинин башлыча сәбәби кими, башлыча јекуну кими мә'наландырыр.

Б.Ваһабзадәнин әллинчи илләрин ахырларында әдәбијатда, ичтимаи фикирдә јени бир мәрһәләнин башладығы дөврдә "Бөјүк дајаг" романына мүрачиәти, әлбәт, сәбәбсиз дејилдир. О, һәр шејдән әввәл бу романын тимсалында әдәбијатын, мүасир әдәби просесин јени мејилләрини көрүр. Романдан хүсуси бир рәғбәтлә сөз ачмасы да бу сәбәбдәндир. Икинчиси, мүәллиф романда мәһз ону бир сәнәткар олараг дүшүндүрән мәсәләләрә, инсан типләринә вә тәләләринә тохунулмасынı көрүдү; бу сәбәбдән романы јүксәк пјәмәтләндирир, ону әдәбијатын һадисәси сајырды.

Беләликлә, дејиләнләрдән бу нәтичәјә кәлә биләрик ки, мүасир нәср дә Б.Ваһабзадә тәнгидинин әсас вә даими предметидир.

ЗАМАНЫН ФӨВГҮНДӘ

Әгидәси вә инамы олмајан шәхсијәт һеч бир заман севилә билмәз. Бу барәдә сәһбәт дүшөндә севимли халг шаиримиз Бәхтијар Ваһабзадә бизим ерада јашамыш бөјүк Чин философу Конфутсинин сөзләрини хатырладыр: "Ерамыздан әввәл јашамыш мәшһур Чин философу Конфутсидән сорушурлар ки, өлкәни идарә етмәк үчүн нә лазымдыр? Философ чаваб верир: чәрәк, орду вә инам. Јенә сорушурлар:—Бунлардан һансы бири олмаса өтүшмәк мүмкүндүр? Чаваб верир: Орду. Тәқрар сорушурлар:—Галан ики шәртдән даһа һансы бири олмаса өлкәни идарә етмәк олар? Философ дејир:—Чәрәк дә олмаса ишләри јола вермәк олар, амма инам мүтләг лазымдыр".

Шүбһәсиз ки, әгидәсиз вә инамсыз адам һеч бир проблемин һәллинә наил ола билмәз. Чидди проблемләр шаири кими таныдығымыз филолокија елмләри доктору, профессор Бәхтијар Ваһабзадәнин "Заман вә мән" ады илә чапа һазырладығы топлуда да гојулан мәсәләләрдә бу мөвзу кениш јер тутур. Топлунун мүндәричатына нәзәр салдыгда ајры-ајры бөлмәләр дигтәти чөкир.

Мүасир дөврүмүзүн ән ағылы мәсәләләриндән бири зијалыларымызын, јүксәк зәка саһибләринин харичи өлкәләрә ахыныдыр. Түнзалә Гасымованын "Азадлыг" гәзетинин 18 декабр 1992-чи ил сајында дәрч олунмуш "Зәка

ахыныны нечә азалтмаг олар?" адлы мөгаләсинә өз мү-насибәтини билдирән Бәхтијар Ваһабзаде мөаллифин фикри илә разылашмыр. Чүнки о, рус тәһсилли азербай-чанлыларын өлкәдән кетмәсинин сәбәбини, әсасән, ана дилинин дәвләт дили е'лан едилмәсиндә көрүр. Шаир ја-зыр ки, мән рус тәһсиллиләрин вәтәндән харичи өл-кәләрә көчмәләринин сәбәбини дил билмәмәкдә көрмүрәм. Она көрә ки, русдилли зијалыларымызын әк-сәријәти Түркіјә кедир. Бу күн Азербайчанда дәвләт дили олан Азербайчан дилиндән гачан бу зијалылар, бәс көрәсән, пәнаһ апардыглары Түркіјәдә һансы дилдә да-нышачаглар? Америкаја, Франсаја кедәнләр нечә? Мәкәр бу өлкәләрдә онларын ана дили һесаб етдикләри рус дили дәвләт дилидир? Рус дилини ана дили һесаб едән бу зијалылар бәс нијә Русијаја гачмырлар? Әкәр сәбәб дил мәсәләсидирсә, бу чәнаблар кәрәк Русијаја үз тутайдылар. Демәк, Русијада хош күзәран тапмајачагла-рыны билдикләриндән, онлар хош күзәран архасынча Түркіјә вә Америкаја кедирләр.

Б.Ваһабзаде мөгалә мөаллифинин нәзәринә һаглы олараг чатдырыр ки, вәтәни дар күндә гојуб фираван һәјат далынча гачмагы ана дилини билмәмәклә әсаслан-дырмаг фәрарилијә һаг газандырмагдан башга бир шеј дејил. Беләләри гој һара истәјирсә кетсин. Аллаһ гојса мүһарибә гәләбемизлә гуртарандан сонра вәтәнин не'мәтләринә саһиб чыхмаг үчүн онларын кери дөнәчәк-ләринә әминәм.

"Заман" гәзетинин 1998-чи ил 3 апрел тарихли сајын-да дәрч олунмуш "Дилдә, әмәлдә, фикирдә бирлик!" сәр-ләвһәси илә верилән мөгаләдә Бәхтијар Ваһабзаде олдугча актуал бир мөвзуја тохунур. Кәстәрир ки, узун ил-ләр Түрк дүнјасындан ајры јашасаг да, бир заман мүтләг доғма гардашларымыза говушачағымыза инанырдыг. Совет императорлуғу дөврүндә газак, өзбәк, татар, түркмән, гырғыз, башгыр гардашларымызла аз-чоһ әла-гәләримиз варды. Лакин Түрк дүнјасынын мәркәзи һесаб етдијимиз Түркіјә илә һеч бир илишкимиз јох иди. О за-манлар биз Түркіјә түркләринин һәсрәти илә јашајыр-дыг. һеч бир азәри түркүнүн дилинә белә кәтирә билмәдији говушмаг, гајнашмаг арзусу, инди улу Танрыја мин дәфә шүкүр олсун ки, һәгигәтә чеврилмишдир. Инди Бакынын күчәләрини кәзәркән аддымбашы Түркіјә түркләринә раст кәлир, бир-биримизлә саламлашыр, һал-әһвал тутуруг. Биз бу күн наил олдугумуз бу һәгигәтә севинмәли, лакин јеримиздә сајмамалы, бизи бирләш-дирәчәк бөјүк амаллара доғру јүүрмәлијик.

Јери кәлмишкән демәлијик ки, биз Түркіјәни Түрк дүн-јасынын пајтахты һесаб едирик. Кәрәк тәшәббүсү вә иш-күзарлығы Түркіјә өз әлине ала. Тәәссүфлә демәлијәм ки, мән түрк гардашларымда бу тәшәббүскарлығы көрә билмирәм. Түркіјә билмәлидир ки, о јалныз 65 милјондан ибарәт дејилдир, онун әтрафында бөјүк Түрк дүнјасы вар. Бу дүнјанын мөвчудлуғуну, даһа бөјүк кәләчәјини истәји-

риксә, мәдәни вә елми әләгәләримизи кенишләндир-мәлијик. Нә үчүн түрк театрлары кәлиб биздә тамашалар вермәсин? Нә үчүн бизим театрларымыз Түркиянин бә-јүк шәһәрләринә гастролә кетмәсин? Арзу едирәм ки, би-зим дәгиг елмләр сәһәсиндә чалышан алимләримиз Түркия алимләри илә мүштәрәк ишләр апарсын, көшфләр еләсинләр. Түрк јазарларынын әсәрләри Азәр-бајчанда, Азәрбајчан јазарларынын әсәрләри Түркиядә нәшр едилсин. Түркия Дөвләт театрларынын репертуар-лары илә танышам. Түрк театрлары илдә 15—20 әсәри тамашаја гојур. Амма бунларын 90 фаизи рус вә Гәрб драматургларынын әсәрләридир. Нијә түрк театрлары бүтүн Шәрг әләминдә драматуркијанын әсасыны гојан М.Ф.Ахундовун, драматуркијаны Шекспир вә Шиллер сәвијәсинә галдыран Ч.Чаббарлынын, түркчүлүјү тәблиг едән Н.Чавидин мәнзум пјесләрини тамашаја гојмасын?

Бу истигамәтдә көрүлән ишләрин азлыгы мүтәфәккир шаири гане етмир. Нәмин јазысында даһа бир сыра проб-лемләрин һәлли јолларыны көстәрир. Гејд едир ки, әкәр бу күн арзуларымызын бүнәврәсини гојмасаг, сабаһ кеч олачаг. Јүз әлли ил бундан өнчә Түрк дүнјасынын ифти-хары олан Исмајыл Каспираллы "Дилдә, әмәлдә вә фи-кирдә бирлик!" шүарыны ортаја атмышдыр. Бу шүар һәлә дә арзу оларәг галыр. Арзуну һәјата кечирмәк вахты кәлиб чатмышдыр.

Шаирин галдырдыгы проблемин һәлли вачибдир.

Азәрбајчан Демократик Республикасынын бир мүддәт Түркиядә сафири олмуш әдиб-алим Јусиф Вәзир Чәмән-зәминли дә мәсәләјә бу чүр мүнәсибәт бәсләмишдир: "Бирлик кағыз үзәриндә дејил, мәчлисләрдә сөјләнилән нитгләрдә дејил, һәгиги бир мәфһум оларәг кениш күт-ләнин шүурунда јерләшдирилмәлидир".

Јеридир гејд едәк ки, һөрмәтли шаиримиз Бәхтијар Ваһабзадә Түркиядә мүәличә олундуғу вахтда белә бу проблемин һәлли уғрунда мүбаризә апармышдыр. Түр-кијәнин президенти Сүләјман Дәмирәл әввәлчә хәстәха-наја она баш чәкмәјә кәлмишдир. Мүәличә битдикдән сонра исә шаири өз јанына, Чанкаја көшкүнә чағыртдыр-мышдыр. Нәр ики көрүш заманы шаир президентә дүнја-нын мүхтәлиф јерләриндә јашајан түрк халглары арасында ортаг анлашма дили илә бағлы фикирләрини билдирмишдир. Сүләјман бәј дә ортаг түрк әдәби ди-ли—бүтүн түрк халгларынын анлаја биләчәји данышыг дилинин зәрурәтини вә бу сәһәдә лазыми аддымларын атылмасынын вачиблијини сөјләмишдир. Бу ишин ағырлыгыны өз үзәринә көтүрән мәркәзин јалныз Бақыда јарадылмасы фикринә кәлмишләр. Чүнки һәм елми-ин-теллектуал потенсиалы, һәм дә биркә түркдилли халгларла әләгә јаратмаг имканы бахымындан Бақы да-һа әлверишлидир. Шүбһәсиз ки, бу ағыр вә чәтин бир иш-дир. Лакин бу күн түркдилли халгларын зијалылары, милләтин кәләчәјини дүшүнән нәр бир кәс бу ишин ва-чиблијини дәрк едәрәк гүввәләри бирләшдирмәлидир.

Публисистииканын бөжүк күчүндөн истифадә едән ша-ир-алимимизин гејд етдији кими, дүнјамыз јени бир әсрә гәдәм гејмаг үзрәдир. Әмрүнү баша вурмагда олан XX әср бәшәријәт тарихиндә гуманизмдән чох дәһшәтли мұһарибәләри, күтләви инсан гырғынлары, идеолокијаларын тогтушмасы, нәһәнк империјаларын дағылмасы, мүстәгил милли дәвләтләрин јаранмасы, заманын ахарыны дәјишән бөжүк кәшфләри, илк атом бомбасынын партладылмасы, космосун фәтһи илә јадда галачаг. Бир сөзлә, ијирминчи јүзиллијин елми наилијәтләри бәшәријәти хошбәхтликдән чох бәдбәхтлијә дүчар етмишдир.

Әсримизин мәнзәрәсини јарадан јухарыдакы сөзләрин мә'насы дәриндир. Көркәмли јазычы Чингиз Ајматов Совет империјасы дағылдыгдан сонра динләрин гаршыдурмасынын баш верәчәјини еһтимал етмишдир. Биз бунун әләмәтләрини Југославијада мүсәлман түркләрлә христиан сербләр, мүсәлман албанларла христиан сербләр, мүсәлман чеченләрлә христиан руслар, јәһудиләрлә мүсәлман әрәбләр вә нәһәјәт, азәри түркләри илә христиан ермәниләр арасында кедән мұһарибәләрдә көрмәкдәјик. Бу исә бәшәријәти даһа бөжүк фәләкәтләрә апара биләр. Одур ки, динләрарасы сүлһә, барыша көрпү ола биләчәк һәр бир тәшәббүсү алгышламаг лазымдыр. Инсанлыга барыш кәтирән динләрарасы диалогун башланылмасы мөһз бу зәрурәтдән доғмушдур.

Дүнјада мөвчуд олан үч сәмави динин сәчијәсини верән Бәхтијар Ваһабзадә бу фикирдәдир ки, инди биз динләри бир-бириндән ајыран чәһәтләри дејил, орта дәјәрләри бирләшдирмәклә әбәди сүлһә, әмин-аманлыга говуша биләрик. Онун "Заман" гәзетинин 1998-чи ил 26 март сајында дәрч едилән "Әсрин көрүшү" мәгаләсиндә Түркијәнин мөшһүр илаһијатчысы Фәтуллаһ Күлән Әфәндинин тәшәббүсү јүксәк гижмәтләндирилир. Динләр арасында диалог тәшәббүсү Б.Ваһабзәдәнин дә үрәјиндән олдуғуну дәрк едирик.

Бу күн чәмијјәтин тәрәггисиндә һәјатын социал-игтисади дирчәлишиндә динин әвәзедилмәз рол ојнамасы, бә'зән адама елә кәлир ки, гәдим дәврләрдән бәри һамыја күн кими ајдындыр. Амма тарихә өтәри нәзәр саланда вә күнүмүзүн һадисәләрини тәһлил едәндә көрүрсән ки, бу ајдынлыг һеч дә јүксәк сәвијјәдә олмајыб. Б.Ваһабзәдә 1998-чи ил "Азәрбајчан" гәзетинин 20 ијул нөмрәсиндә дәрч етдирдији "Дини савадсыз моллалардан горумалы" сәрлөвһәли јазысында чох мұһүм мәсәләләрә ајдынлыг кәтирмишдир. О, Б.Мирзәнин һәммин гәзетин 3 ијул сајында верилән "Беләми олур ислама гајыдыш?!" сәрлөвһәли мәгаләсинә фәал мұнасибәтини ифадә етмишдир. Јазмышдыр ки, сон дәврүн һадисәләри ичәрисиндә динә гајыдыш тәгдирәләјиг һадисәдир. Јени гебүл етдијимиз Ана јасамыза көрә дин вә вичдан азаддыр. Бунун нәтичәсидир ки, сон заманлар јени мәсчидләр тикилир, дини ајин-

ләр ичра олунур, зијарәткаһлар тәмир едилір. Азәрбајчанын һәр бир вәтәндәш, мәнсуб олдуғу динә хидмәт кәстәрир. Белә бир шәраитдә дин, һәр шәјдән әввәл, әһлаг тәмизлијидир, мә'нәвијјат учалығыдыр. Чәмиј-јәтдә мә'нәви тәмизлији вә руһанилији тәблиғ етмәк миссијасыны бојнуна кәтүрән руһаниләримиз бу вәзи-фәни нечә јеринә јетирирләр? Ахы, тәмизлији, руһанили-ји тәблиғ етмәк истәјән адамын өзү илк нөвбәдә руһани аләмә гуллуғ етмәли, өзү мә'нән тәмиз олмалыдыр. Пәј-ғәмбәримизин мүғәддәс мәзарыны зијарәт едиб "һачы" рутбәси алмағ үчүн әтәк-әтәк пул төкән, рүшвәт верән адамын "һачы"лығына нечә һөрмәт ејләјәк? Неч мүғәд-дәс ады да пулла газанарлар? Әлбәттә, о, Аллаһ адамы-дырса, кәрәк бу иши тутмаја. Чүнки Аллаһ һәр шәји көрәнди, биләнди. Демәли, Аллаһ сәнин һарам јолла һа-лала чатмағ истәдијини дә көрүр. Әкәр беләдирсә, һарам јолла һәччә кетмәнин Аллаһ јанында һеч бир дәјәри јох-дур. Нәтичә ајдындыр: һарамлығла һәччә кедән адам Ал-лаһын верәчәји дәјәрин дејил, там башга дәјәрин јолчусудур.

Конкрет һәјат фактларына фәал мүнәсибәт бәсләјән шаир дејир: "Филанкәс маашы һесабына филан јердә мәсчид тикдирир". Буна нечә инанағ? Ахы, инди мааш һе-сабына һеч гуш һинини дә тикдирмәк мүмкүн дејил? Мү-ғәддәс Гур'ан нүсхәләринин астрономик гижмәтә сатылмасы, гәбир јерләринин һәррача гојулмасы,

Гур'анын пулла охунмасы, Бакынын һәр бир тининә бир нәзир гутусу гојуб динлә, руһани дәјәрләрлә әлвер едил-мәси Исламы һөрмәтдән салмырмы?

Мәгалә мүәллифинин фикирләринә сәјкәнән шаир доғру гејд едир ки, дин бизим күнләрин ән бәјүк бизнес сферасына чеврилиб. Беләми олур Ислама гајыдыш?!

Бу бир һәгигәтдир ки, инди дәвләтимизин мадди имка-ны олдуғча мәһдуддур. Она көрә саһибкарлар гәлбән дин хадимләринин еһтијачларыны өдәмәлидирләр. Әкәр бу мәсәлә һәлл олунса дәфн мәрасимләрини апаран, Гур'ан охујан, китаб ачан, кәбин кәсән, дуа јазан моллалар өз дин гардашларындан һағг алмазлар. Онда динин нүфузу да јүксәләр.

Проблемин һәллиндә елми билијин зәрурилијини ирәли сүрән Б.Ваһабзаде белә гәрәра кәлир ки, индики милләтин артыг 70—80 ил әввәлки милләт олмадығыны мәчлис башында отуран молла билмәлидир. Чәмаат түкү түкдән сечир. Буна көрә дә молла мәчлисә ујғун даныш-мағы бачармалыдыр. Мәчлиси әлә алмағ үчүн о, мәчлис сәвијәсиндә олмалыдыр. Амма чох вахт белә олмур. Һүзр мәчлисләри апаран молла ағыла батмајан, чағдаш адамларда күлүш доғуран нағыллар данышыр, чәфәнк фикирләр сәјләјир. Бунунла да өз чаһиллијини, авамлы-ғыны, савадсызлығыны кәстәрир. Буна көрә дә һеч кәс она гулағ асмағ истәмир. Мәчлисдәкиләр өз араларында сәһбәт еләмәјә башлајыр. Онда молла һирсләнир, мәч-лис әһлини динә, Аллаһ кәламына һөрмәтсизликдә кү-

наһландырыр. Амма өз кұнаһыны көрмүр. О, мүасир сәвијәдә дуруб, өз елми, дини-фәлсәфи көрүшү илә мәч-лиси әлә алмағы бачармалы иди. Бунун үчүн мүкәммәл савад, билик лазымдыр. Һалбуки, етираф етмәлијик: ер-мәни килсәси дини мәркәз олмагла јанашы, һәм дә милли мәркәздир. Һансы мәчлисимиздә елми әсасларла милли мәсәләрдән сөһбәт кәдир? Һансы мәсчидимиздә бу-күнкү мәғлубијәтимизин сәбәбләри тәһлил олунур?

Бәхтијар Ваһабзадәнин истинад етдији мәғалә мүәл-лифи үрәк ағрысы илә хәбәр верир ки, сон заманлар 12 мин азәрбајҗанлы кәнч бојнуна хач асыб. Бәс мәсчид-ләримиз нә илә мәшғулдур? Дин хадимләри чох заман бунун сәбәбини варлы миссионерләрин бизим чаванла-ры пулла әлә алмасында көрүрләр. Һачы Сабир Һәсәнли бир мәғаләсиндә һағлы оларағ јазыр ки, бә’зи кәнчләрин хачпәрәстлијә мејл еләмәсинин сәбәбләри бир чох руһа-ниләримизин әәифлији вә савадсызлығындан ирәли кәлир.

Харичи руһаниләрин әһали арасында апардығлары мәзһәб ајрылығы тәблиғаты да јаралы мәсәләрдән-дир. Бу тәблиғат чох тәһлүкәлидир. Руһаниләримиз белә ајрылығын мә’насызлығыны, динимизи әәифләтдијини, бизи тәфригәјә апардығыны елми дилләрлә сүбүт едән мүһазирәләр охуја билмирләр. Әксинә, һәрәси бир мәз-һәбә гуллуғ едән гоншу өлкәләрдә тәһсил алыр, вәтәнә дәнәндән онларын хејли һиссәси мәзһәб ајрылығынын тәблиғатчыларына чеврилир.

Бизим республикада да дин дәвләтдән ајрыдыр. Бу-нунла белә дин чәмијјәт һадисәләриндән, халғын тәлеји илә бағлы проблемләрин һәллингән кәнарда ғалмама-лыдыр. О, һәр бир ичтимаи-сијаси һадисәјә өз тә’сирини көстәрмәлидир. Зәннимчә мүәјјән дини програм һазыр-ланмалы, дини ишләр һәмин програмла идарә олунма-лы, онун һәјата кечирилмәсинә нәзарәт едилмәлидир. Бу истиғамәтдә Гағғаз Мүсәлманлары Руһани Идарәсинин Елми-Дини Шурасы хүсуси фәаллығ көстәрмәлидир.

Б.Ваһабзадә "7 күн" гәзетинә јаздығы "Дини дәјишмәк нә демәкдир?" мәктубунда дигтәти белә бир мәсәләјә јә-нәлдир ки, дини дәјишмәк мәсәләси дәвләт сәвијәсиндә музакирә олунмалыдыр. Һәлә јеткинләшмәмиш кәнчләримизин дини вә милли әгидә тәрбијәсинин исти-ғамәти барәдә дериндән дүшүнмәлијик.

Һәлә совет дәврүндә бу күнүмүзлә сәсләшән әсәрләр јазан Б.Ваһабзадәни әгидә вә инам шаири кими таныјыр вә севирик. О, "Һәјат әгидәдән вә әгидә уғрунда мүбари-зәдән ибарәтдир"—дејән улу Шәһријарла сәсләшән әсәр-ләрин мүәллифи кими мәшһүрдур.

Бәс әгидә вә инам нәдир? Бу суалын чавабыны ачығ-лајан алимләримиз әгидәни һәјат компасына бәнзәтмиш-ләр. Көстәрмишләр ки, әгидә вә инам чох заман ејни мәзмун кәсб едән үмуми етик анлајышлар кими ишләди-лир. Әгидә мүәјјән бир үмуми ичтимаи вә әхлағи иде-лын, мүәјјән бир идеја вә һәјат принципинин һәгигилијинә, доғрулуғуна, јахшылығына вә әдаләттили-

жинә дахили јәгинлијин һасил олмасыдыр. Әгидә бу вә ја дикәр һәјат һадисәси һагғында мөһкәм бир гәрарә кәлмәк, гәти бир фикир јүрүтмәк габиллијәтидир. Инам—әгидәјә садиглији, әгидәнин мөһкәмлик дәрәчәсини ифадә едир.

Бурадан ајдын нәтичә чыхыр ки, әгидә вә инам инсанын ичтимаи вә әхлаги шүүрунун чыхыш нөггәсини тәшкил едир, онун фәалијәтиндә, әхлаги һәрәкәт вә давраһышларында сон дәрәчә бөјүк рол ојнајыр. Инсанын шәхсијәти бүтөвлүкдә онун әгидә вә инамы илә һарактеризә олунур. Чүнки әгидә вә инам јалһыз өзкәнин вә өзүнүн әхлаги һәрәкәтләринә, мәнәви кејфијәт вә сифәтләринә гүмәтвәричи, нәзарәтедичи сәчијә дашымыр, һәм дә инсаны бу вә ја дикәр әхлаги һәрәкәтә сөвгедичи характер дашыјыр. Әгидә позуланда, итириләндә, онларла бәрәбәр вичдан да, шәрәф дә, инсаф да итирилер.

Бәхтијар Ваһабзадәнин хошбәхтлији ондадыр ки, о һәмишә вәтәнә сәдагәти, милли азадлыг уғрунда мүбаризәси, кәләчәјә инам вә әгидәсинин мөһкәмлији илә севилмиш вә севилир. Она кәрә дә бурада тәәссүф доғурачаг бир галмагала объектив мүнәсибәт билдирмәмәк мүмкүн дејилдир. Сон вахтлар һагғында јаранмыш сөз-сөһбәтә кәлдикдә исә Б.Ваһабзадә демишдир: "Һәлә 60-чы илләрдә бирчә "Күлүстан" поемасына кәрә ишдән говулуб, илләрлә ач галмышам. Мүстәгиллијимизин гурулмасы үчүн исә мән 90-чы илләрдәки Милли Мәчлисдә

етдијим чыхышлар, сөзләримлә, һәрәкәтләримлә етдикләрим һамыја мәлүмдур. Амма мән шаир адамам. Сијасәтин дәрининә кедә билмәрәм. Бәзиләри мәни инандырыр ки, филан мәсәлә доғрудур вә үмуми халгын мәнәфејинә уғундур. Мән дә дејирәм, доғрудур, сонра көрүрәм, алданмышам. Буна кәрә дә сијасәтдән узаглашдым. Артыг сијасәтлә мәшғул дејиләм вә мәним адымы һалландыранлар бунунла өзләри үчүн сијаси хал газанмаг истәјирләр".

СӨЗӘ СӨЛКӘК: "Өз шәхси мәнәфеји үчүн мүхалиф мәсләкә тәслим оланлар нә гәдәр алчагдырлар" (Хијабаһни).

Бирчә факта дигет јетирәк: "Ачыг сөз" гәзети 16 феврал 1991-чи илдә Али Советин биринчи сессиясында һәјдәр Әлијевә мүнәсибәтини билдирмишдир. Мүдриг ағсагала һүчүм олундуғуну көрдүкдә Б.Ваһабзадә ајаға галхмыш вә јана-јана демишдир: "Биз һәмишә вәзифә аланын јалтағы, вәзифәдән кедәнин гәними олмушуг". Онун бу тәнгиди, бәдхәһларына ән јахшы чавабдыр.

Көркәмли әгидә вә инам шаиринин "Заман вә мән" топлусунда верилән публисистик јазыларын һамысында бу руһ өзүнү көстәрир.

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

Өн сөз.....	3
Шаирин поэзия көрүшлөри.....	13
Классик поэзия көрүшлөри.....	32
Бөжүк поэзия мөктөби.....	48
Нәсрә шаир бахышы.....	83
Заманын фөвгүндә.....	101

<i>Мөтбәәнин директору</i>	М. Әскәрова
<i>Редактору</i>	Ф. Рзабәјова
<i>Корректору</i>	Ф. Мөһдијева
<i>Техники редактору</i>	К. Садыхова
<i>Оператор</i>	И. Һүсәјнова
<i>Компьютер тәртибатчысы</i>	Т. Әзизов

Жыгылмаға верилмишдир 14.01.2000
 Чапа имзапанмышдыр 17.02.2000
 Форматы 60x84 1/16.
 Физики ч/в. 7.25 Шәрти ч/в 6.74
 Сифариш 4. Тираж 3000

MSB 216169